

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltin

1038, 1039
1040

L. Young

1999

7

ՀԱԹՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Վ Ա Ն

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Վ. ԱՐՇՈՒՈՏՆ

Ի ՎԱՐԱԳ

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Հայաստանի Աշխարհագրութեան ուսումն մեր մանուկներու ամենակարևոր և պարտաւորիչ դասն է :

Այս դասը կ'աւանդէ Հայրենագիտութեան սոյն Գ. մասը, իւր մէջ պարունակելով Հայաստանի աշխարհագրութեան հին և նոր ու կարեւոր գիտելիքներ, որչափ պէտք են մանկան ուսանիլ դըպրոցական Ա. շրջանին մէջ :

Դասերն հիմնական և ըստ կարելոյն արդիւնաւոր ընելու համար հարկէ սորա աշխարհագրական մասերն թղթի կամ դրատախտակի վրայ գծել տալ աշակերտին և գծուածի վրայ համար առնուլ : Ընդ այս նաև ուսուցչին կը մնայ սորա մէջ առ հարկին համառօտուած մասերն ընդարձակել և նորանոր տեղեկութիւններով աւելի հետաքրքրական և սիրելի դարձնել աւարկայն ուսանողին :

Հայաստանի աշխարհացոյց քարտիզի հին բաժանմանց հետ քաղաքական արդի բաժանումներ և անուններն էլ դրինք իրենց տեղացոյց քարտիզներով, ուսանողն երկուքին հետն ևս հաւասարապէս ծանօթացնելու համար :

1885 Նոյեմբեր 1

Խ . Խ .

Ի վ. Ա. Ր. Ա. Գ.

28-1040

41040-60

Հայաստանի օրն է քաղցր ու բարակ
Հովերն են անուշ, պայծառ են վրտակք.
Զուրն ու սրտուզն համ տան անմահութեան,
Խոտն սակեգօժէ զգառներուն բերան ։

Ա. Հայաստանը 180 տարի օտար իշխանութեանց
ձեռք մնալէ յետոյ Արշակունեաց թագաւորու
թիւն սկսաւ Արշակունի Վաղարշի թագաւորէն ,
որ Պարթեւաց ցեղէն էր : Այս իշխանութիւնը
տևեց 580 տարի և վերջացաւ Արտաշիր թագա
ւորին բռնուելով :

Գ. Այնուհետև Հայաստանը 450 տարի ժամանա
կամիջոց կրկին անիշխանութեան մատնուելով պար
սից և Հագարացոց կողմէն խրկուած մարդստանայ
և ստրիկաններու ձեռք կառավարեցաւ , յորմէ հետէ

Մեր Ազգին՝ ծագումը Քրիստոսէ 2150 աարի
տառջ կ'սկսի Հայկ նախահօրէն, որոյ անուամբ
մեր Ազգը՝ Հայ և մեր երկիրը Հայաստան ըսուե
ցաւ :

Հայ Ազգը իւր այս դարաւոր մեծ շրջանին մէջ
շորս անգամ թագաւորութիւն ունեցեր՝

Ա. Հայկազանց իշխանութիւն և թագաւորու
թիւն, որ սկսաւ Հայկ նախահօրէն և յաջորդաբար
իւր սերունդին անցնելով տևեց 1800 տարի և վեր
ջացաւ՝ Վահէ թագաւորին ժամանակը մեծին
Աղէքսանդրի Հայաստանին տիրելով :

Բ. Հայաստանը 180 տարի օտար իշխանութեանց
ձեռք մնալէ յետոյ Արշակունեաց թագաւորու
թիւն սկսաւ Արշակունի Վաղարշի թագաւորէն ,
որ Պարթեւաց ցեղէն էր : Այս իշխանութիւնը
տևեց 580 տարի և վերջացաւ Արտաշիր թագա
ւորին բռնուելով :

Գ. Այնուհետև Հայաստանը 450 տարի ժամանա
կամիջոց կրկին անիշխանութեան մատնուելով պար
սից և Հագարացոց կողմէն խրկուած մարդստանայ
և ստրիկաններու ձեռք կառավարեցաւ , յորմէ հետէ

Բազրատունի Այտո իշխանի ձեռամբ երրորդ անգամ հաստատեցաւ իւր Թագաւորութիւնը, այլ հազիւ 160 տարի տեւեց և վերջացաւ Գագիկ Բ-ին մահուամբ:

Գ. Քիչ ժամանակէ յետոյ Հայաստանի սահմաներէն դուրս Կիլիկիոյ երկրին մէջ սկսաւ Հայոց տէրութեան չորրորդ անգամի ծագումը՝ Բազրատունի Ռուբէն իշխանէն, որ Ռուբինեան տէրութիւն ըսուեցաւ: Այլ դրացի ազգաց յաճախակի յարձակմանց չը դիմանալով 298 տարիէն յետոյ այս ևս վերջացաւ Լևոն Զ. Թագաւորին գերութեամբ:

Ռուբինեան տէրութիւնը այսպէս դադարելէ յետոյ, Հայաստանը այլ և այլ ազգաց իշխանութեան տակ ինկաւ: Այժմ էլ Ռուսաց, Պարսից և մեծ մասամբ Օսմանեան հզօր կայսրութեան բաժին եղածէ:

Մ Ա Ս Ն Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԸ

Հայաստանը ՚ի հնուան կը տարածուէր արևելքէն՝ Կասպից ծով և Ատրպատական. հարաւէն՝ Պարսք, Ասորեստան, Միջագետք Ասորոց և միջերկրական ծով. արեւմուտքէն՝ փոքր Ասիոյ արևմտեան մասը. հիւսիսէն՝ Սեաւ ծով, Խաղտիք, Կողքիս, վրաց և Աղուանից աշխարհները:

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ. Հայաստանը ըստ նորագոյն աշխարհագրաց 14,300 քառակուսի մղոն է և կը տարածի Մասիս լեռան միջօրէականէն արևելեան երկայնութեան 5 և արևմտեան մինչ 12, իսկ հիւսիսային լայնութեան 36-42 աստիճանաց մէջ:

Որոնք են Հայաստանի սահմանները: Հայաստանը հիւ-
օինեն, հարաւեն, արեւելեն և արեւմուտքեն ո՞ր երկրնե-
րուն և թովերուն սահմանակից է:

Հայաստանը ո՞րչա՞ր որաթառնիւն ունի և ո՞ր սարի-
ճաններու որակ կ'իւայ, Մասին լերան յիշերեալսնէն
հաշտելով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԸ

1—Հայաստանը լեռնոտ երկիր է, բարձր
գիրքով, խորափոր ձորերով, գեղեցիկ և ծաղ-
կալից հովիտներով, որոց համար շատ գաւառ-
ներու անունները հովիտ, յոր, և ֆոր մասնիկ-
ներով ածանցեալ են: Իւր բազմաթիւ բլրոց և
բարձրաւանդակներու վրայ տեղ տեղ ցրուած
են խիտ առ խիտ մացառներ և անսպառելի
անտառ. լեռանց ստորոտը ամենուրեք տա-
րածուած են ընդարձակ և բարեբեր դաշտեր,
անսահման արօտատեղիք և առատ հնձելի
մարգագետիններ, որոց մէջէն կը վազեն բազ-
մաթիւ վտակներ, առուակ, մեծամեծ գետեր
և կը ծովանան աստ անդ ցրուած լճերու և
արտասահման ծովերու մէջ:

2—Երկրի այս փառաւոր դրից աւելի մեծ
ու գեղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ լեռանց գօտե-

ւոր շարքը, նոցա ձիւնապատ գագաթները,
բարձր ու կոնաձև սարեր, որք բառ մեծի մա-
սին հրաբխային լեռներ են և բարդ ու բարդ-
դիզուած առաւելապէս մեծ Հայաստանի կեղ-
րոնատեղերը, որոնք երկրի ամենաբարձր տե-
ղերն են: Իսկ իւր ջրերու շուրջը շատ տեղ
տարածուած են ճախճային և եղեգնուտ տե-
ղեր: Կան քարքարուտ և աւազուտ տեղեր ևս:

1—Հայաստանը ի՞նչ տեղի ունի, ի՞նչպէս է իւր տե-
կերեալը:

2—Իւր բարձր ու լեռային տեղերը աւելի ո՞ր կողմ
էրայ է, ո՞ր կողմէն էր որաշտային և տարտարոտ տեղերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՐԸ

1—Հայաստանը իւր բազմատեսակ մակե-
րեոյթին պատճառաւ ունի և բազմատեսակ
կլիմայ, իւր բարձր ու լեռնային տեղերը ա-
մառան մէջ կը տիրէ բարեխառն զովութիւն.
Լեռանց շղթաներու և նոցա ուղղութեան նա-
յելով կը փոխեն պարբերաբար զովագին և մերթ
սաստիկ հովեր:

Որո՞նք են Հայաստանի սահմանները: Հայաստանը հիւ-
օխնէ, հարաւէն, արեւելէն և արևմուտքէն ո՞ր երկիրնե-
քոսն և ծովերսն սահմանակից է:

Հայաստանը ո՞րչա՞ր պարսկաստանն ունի և ո՞ր ասորի-
ստաներոս պակ չէնայ, Մասիս լեռնն Փլըրէտիանէն
հողտելով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԸ

1—Հայաստանը լեռնոտ երկիր է, բարձր
դիրքով, խորափոր ձորերով, գեղեցիկ և ծաղ-
կալից հովիտներով, որոց համար շատ գաւառ-
ներու անունները հովիտ, յոր, և փոր մասնիկ-
ներով անունցեալ են: Իւր բազմաթիւ բլրոց և
բարձրաւանդակներու վրայ տեղ տեղ ցրուած
են խիտ առ խիտ մացառներ և անապատելի
անտառ. լեռանց ստորոտը ամենուրեք տա-
րածուած են ընդարձակ և բարեբեր դաշտեր,
անսահման արօտատեղիք և առատ հնձելի
մարգագետիններ, որոց մէջէն կը վազեն բազ-
մաթիւ վտակներ, առուակ, մեծամեծ գետեր
և կը ծովանան աստ անդ ցրուած լճերու և
արտասահման ծովերու մէջ:

2—Երկրի այս փառաւոր դրից աւելի մեծ
ու գեղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ լեռանց գօտե-

ւոր շարքը, նոցա ձիւնապատ դադաթները,
բարձր ու կոնաձև սարեր, որք ըստ մեծի մա-
սին հրաբխային լեռներ են և բարդ ու բարդ-
դիզուած առաւելագլխ մեծ Հայաստանի կեդ-
րոնատեղերը, որոնք երկրի ամենաբարձր տե-
ղերն են: Իսկ իւր ջրերու շուրջը շատ տեղ
տարածուած են ճախճային և եղեգնուտ տե-
ղեր: Կան քարքարուտ և աւազուտ տեղեր ևս:

1—Հայաստանը ի՞նչ տեղէ՞ր սահմանակից է իւր
հարեւոյնք:

2—Իւր բարձր ու լեռնային տեղերը աւելի ո՞ր կողմէ
չրայ է, ո՞ր կողմէ իւր դաշտային և արտարօտ տեղերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՐԸ

1—Հայաստանը իւր բազմատեսակ մակե-
րևոյթին պատճառաւ ունի և բազմատեսակ
կլիմայ, իւր բարձր ու լեռնային տեղերը ա-
մառան մէջ կը տիրէ բարեխառն զովութիւն.
Լեռանց շղթաներու և նոցա ուղղութեան նա-
յերով կը փչեն պարբերաբար զովագին և մերթ-
սասառիկ հովեր:

Իսկ ձմերան մէջ առ հասարակ ձիւնած պատ, փոթորկալից որով և խիստ ցուրտ կը ըլինի, սկսեալ նոյեմբեր ամսէն մինչև ցապրիլ երբ տակաւ առ տակաւ լեռանց ձիւները կ'անհետանան և ամենուրեք կը տիրէ մի կենդանարար զովութիւնը, բացի անարև և խորափոր տեղերէն ու լեռանց բարձրագիւր կատարներէն, որք մշտապէս ձիւնապատ են և ունին տարուայ մի եղանակ՝ ձմեռ միայն :

2—Ջերմութիւն և անձրևային եղանակ կը տիրէ Հայաստանի ցածր դիրք ունեցող տեղեր և հովիտներ, առաւելապէս հարաւարեւմտեան կողմեր և 'ի դաշտային կիլիկիա, ուր Ջերմութիւն խիստ և տառապեցուցիչ է :

3—Ի Հայաստան փչող հովերը զանազան և անկանոն են . միայն երեք գլխաւոր հովեր կան հիւսիսային, հարաւային և արեւմտեան : Հիւսիսային հովը կը փչէ 'ի ձմերան որ խիստ ցուրտ և սառեցուցիչ է, հարաւային հովը 'ի գարնան, իսկ արեւմտեանը ամառան մէջ :

1—Ի՞նչպէս է Հայաստանի կլիման : Երբեք Բարձր և դաշտային տեղերու օդն ի՞նչպէս է : Լեռներ հովերուն ի՞նչ ազդեցութիւն կուտայ : Հայաստանի յիշան օր տիպէն կ'սկիւնէ և ե՞րբ է գարունն : Երբեք օր դերեքերու շրջ փչը յիշողոր և յիշան է :

2—Ջերմութիւն կը տիրէ ի՞նչ տեղեր անեցող տեղերուն և Հայաստանի օր կոչեր : Ի՞նչպէս է դաշտային կլիմայ Ջերմութեան ասպեմը :

3—Ի Հայաստան փչող հովերը կանոնաօր են թե՛ անկանոն : Կանոնաորներ և գլխաւորներ օրո՞ք են . օր կոչերէն կը փչեն և Կանոն քան :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Լեռներ և Հրաբուխները

1—Հայաստանի լեռները ըստ մեծի մասին դասուող լեռներ են և տարածուած առաւելապէս իւր կեդրոնները և սահմանադրոց վրայ : Մէն մի նահանգ իրեն յատուկ լեռներ ունի ցած ու բարձր կատարներով, որք 'ի միասին կը կազմեն մի լեռնախումբ և կ'որոշուին մերձակայ տեղին կամ նահանգին անուամբ . 'ի սոցանէ գլխաւորներն են՝

Ա. Արարտեան լեռները, Արարատ նահանգին անուամբ, յորս նշանաւոր է Մասիս, Հայաստանի ամենաբարձր լեռ (17,000 ոտնաչափ) : Արագած լեռ, Արագածոտն գաւառին մէջ : Նպաս, Սուկաւետ կամ Ջրաբաշխ լեռ, Մասից լեռան արեւմտակողմը :

Բ. Սիւնեաց լեռներ, որոց ճիւղերէն կը կազմուին Գեղամայ և Գեղարքունեաց լեռներ և Դիզափայտու լեռնաշղթայն :

Գ. Վասպուրականի լեռներ, յորս նշանաւոր են՝ Ծաղկաց լեռ, Սիփան, Վարազայ լեռ, Ընձաքիսար, Արտու և Առնուս լեռներ. որք կը շրջապատեն Վանայ ծովը : Չուխայ լեռնաշղթան և Կարսար լեռ, Աղբակ գաւառին արեւմտակողմ :

Դ. Կորդուաց լեռներ, Կորդուք գաւառին անուամբ :

Ե. Տուրուբերանի լեռներ, որոց գլխաւորներն են՝ Խոյթ լեռ, Շուշար, Քարքէ, Ներքովթ և Գրգուռ լեռներ :

Զ. Բարձր Հայոց լեռներ, որոցմէ նշանաւոր են՝ Բիւրակնեան լեռ (պին կեօլ), Ծիրանի լեռ և Սեպուհ լեռ :

Է. Տորոսի լեռնաշղթան, որ կիլիկիոյ արեւմտեան սահմաններէն դէպ արևելք տարածուելով կը խառնուի Կորդուաց լեռներու հետ : Սորա ճիւղերէն կը կազմուին Անտիտորոս և Արգէոս լեռ փոքր Հայոց մէջ : Պիերեան, Իմբարոս և Կրագոս լեռներ կիլիկիոյ մէջ :

Ը. Պարխար և Մոսքիկեան լեռներ Հայաստանի հիւսիս արեւմտակողմը :

2—Հայաստանի լեռներէն շատերը հրաբլէխային լեռներ եղած են և բռնկած զանազան ժամանակներու մէջ : Սոքա թէպէտև չկան այժմ, այլ յայտնի են իրենց թողած նշաններով :

Ի սոցանէ գլխաւորներն են՝ Մասիս, որ 1840-ին վերստին բռնկելով մեծամեծ աւերներ տուաւ :

Արագած լեռ : Սիւնեաց նահանգին մէջ Շամիրամայ և Սպիտակ լեռներ : Վասպուրականի մէջ՝ Սիփան, Նէմրութ (Նեբրովթ) և Գրգուռ : Պարխար լեռներու մէջ՝ Խաչքար և Վարչամակ : Փոքր Հայոց մէջ՝ Արգէոս լեռ :

1—Հայաստանի լեռներ գոյւոր են ընդ անգոյն. սոքա աւելի ո՞ր կողմերու վրայ կը գոնան, գլխաւոր լեռներ որո՞նք են և ո՞ր բաւաներու մեջ կ'ընան, որոյն ո՞ր կողմ կը որարածանն սոքա և ի՞նչ որերք անին :

2—Հայաստանը հրաբխային լեռներ ունի՞, գլխաւորներ որո՞նք են, ո՞ր կողմերու կամ նահանգի մեջ կ'ընան :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

1—Հայաստանի լեռները ջրոյ ամենաուսածմբարներ են, որոցմէ կը վազեն բազմաթիւ

վաակներ, առուակ, գետակ, որոնք 'ի մի ժո-
ղովելով կը կաղմեն մեծ ու նաւարկելի գե-
տեր: Այս գետերը յառաջ խաղալով կը ծովա-
նան աստ անդ ցրուած լճերու և արտասահ-
ման երկիրներու մէջ:

'ի սոցանէ նշանաւորներն են՝ Բարձր Հայոց
լեռները, որոցմէ համարեա սկիզբն կ'առնու
Հայաստանի ամենամեծ գետերը՝

Ա. եփրատ գետ, որ երկու ճիւղերու կը
բաժնուի, մին կը բղխի Կարնոյ լեռներէն
Սեւ-Ղուր (քարա-սու) և միւսը Ծաղկաց
լեռներէն Արածանի անուամբ: Այս երկու
ճիւղերը միանալով կ'անցնեն Միջագետքէն,
Ասորեստանէն և Պաղտատին մերձ՝ Տիգրիսի
հետ խառնուելով կը կազմեն մի գետ, որը
Շատ-իւլ-Արապ կըսուի, և որը Պարս քա-
ղաքին մօտ կը թափի Պարսից ծով:

Եփրատ գետ իւր աջ ու ձախ ափերէն
կ'ընդունի բազմաթիւ վտակներ, գետեր, որոց
գլխաւորներն են՝ Գայլ գետ, Կեղուայ գետ,
Խնուսայ գետ, Չարպուհար, Պօկլան, Ճապաղ-
ճուր, Մանաղկերտի ջուր և Մեղրագետ, որ
Ներքովթայ լեռնէն կը բղխի:

Բ. Տիգրիս կամ Դիլաթ, այս ալ երկու
մեծ ճիւղերէ կը կաղմուի, մին կը բղխի Տորո՞

սի լեռներէն (արեւմտեան Տիգրիս) և միւսը
Անձեւացեաց լեռներէն (արեւելեան Տիգրիս)
անուամբ:

Տիգրիս գետին կ'օժանդակեն, Սասնոյ
գետ, Բաղիչոյ գետ, Զապ կամ Գայլ գետ և
ուրիշ բազմաթիւ վտակներ:

Գ. Երասխ, սա կը բղխի Բարձր Հայոց
լեռներէն և զանազան ուղղութեամբ ու սրբն-
թաց յառաջ խաղալով մի քանի տեղ ջրվէժներ
կը կազմէ և Կուր գետին հետ միանալով կը
թափի Կասպից ծով:

Երասխի օժանդակ գետերն են՝ Աղատ,
Ախուրեան, Կարմիր, Հրազդան, Մեծամոր,
Մուրց, Ռահ, Որոտան և Քասաղ գետերը:

Դ. Կուր գետ, որ կը բղխի Բարձր Հայոց
և Տայոց լեռներէն: Մորան կ'օժանդակեն Եօր
և Ալազան գետերը:

Ե. Ճորոխ գետ, կը բղխի Մուքիկեան
լեռներէն և կը թափի Սեւ ծով, իւր մէջ բն-
դունելով Թօրթում, Օլթի, Արտանուշ, Աճա-
րայ և Պարխար գետերը:

2—Մնացեալ գետերէն նշանաւոր են՝ Ալիս և
Երիս Փոքր Հայոց մէջ. Պիւրամոս և Սարոս Կի-
լիկիոյ մէջ. Պէնտիմահու, Մարմետ, Թուխ և Խօ-
շապայ գետերը որք կը թափին Բզնունեաց ծով:

1—Հայաստանը առար ջրեր ունի՞, որո՞նք են իւր
գլխաւոր և օժանդակ գետերը, ո՞ր լեռներէն կը բռնեն
ուրա, ի՞նչ ուղղութեան ունին և ո՞ր ծովերուն մէջ կը
լսալին: Ո՞ր գետեր իրարու հետ մտնալով Պարսից և ուր
ուր կասպից ծով կը լսալին:

2—Մնացեալ գետերէն նշանաւորներ որո՞նք են, ո՞ր բա-
ւառի մէջ կ'ենան և ուր կը լսալին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՃԵՐԸ

1—Ի Հայաստան բազմաթիւ մեծ և փոքր
լճակներ, լիճ և ծովակներ կան որոց գլխաւ-
որներն են՝

Ա. վանայ ծովը՝ որ Բզնունեաց ծով կամ
լիճ ալ կըսուի: Ունի չորս կղզիներ Աղթամար,
Լիւմ, Կտուց համանուն կրօնաւորաց վանքերով
և Առաէր կղզին որ անբնակ է:

վանայ ծովին շուրս ազի է, այս ջրէն կը
պատրաստեն տեղացիք բորակ որ լուացքի
համար մաքրող յատկութիւն ունի: Այս ծովէն
կ'ելլէ խիստ առատութեամբ ճառելի ձուկը որ
շատ տեղեր 'ի վաճառ կը տարուի:

վանայ ծովի մէջ վազող ջրերէն նշանա-
ւոր են՝ Պէնտիմահու, Մարմուտ, Խօջապայ և
Թուխ գետերը:

Բ. Սեւանայ կամ Գեղամայ ծով, որոյ մէջ
Սեւան անունով կղզի մի կայ և կրօնաւորաց
վանք մի: Այս ծովի շուրս անուշ է, ունի
բազմատեսակ ձկներ որ նմանապէս շատ եր-
կիրներ կը տարուի վաճառելու: Սեւանայ ծո-
վին մէջ վազող գլխաւոր գետերն են՝ Գաւառ,
Այրի և վասակաչէն:

Գ. Արմիոյ կամ Կապուտան ծով, որ ութ
մեծ կղզիներ ունի, յորս նշանաւոր է Թիլ կղզ-
իւն, Այս ծովի մէջ կը թափին բազմաթիւ
բարեհամ գետերը, այլ իւր շուրս խիստ ազի
և դառնահամ է:

2—Իսկ փոքր լճերն են՝ Գայլոտայ լիճ, Արա-
բատ նահանգին մէջ:

Կարնոյ ծով որ Մօր կամ Շամբ ալ կըսուի,
ունի բազմաթիւ ձկներ և թռչուններ:

Փալաթ լիճ, համանուն կղզիով, Տայք և
Արարատ նահանգի մէջ: Ծովակ հիւսիսոյ, Ա-
րարատ նահանգին հիւսիսակողմը. Խարբերդու
ծով, Արզնոյ ծովակ:

Արջակու ծով, Խաչլու, Եազուկ, Սպահան,
Բէշլիշ կեօլ և Աղ կեօլ վասպուրականի մէջ:

1—Հայաստանի գլխաւոր լճերն որո՞նք են, Բզնունեաց
ծով քանի՞ կղզիներ ունի: Այս կղզիները բնակիչ ունի՞ն:

Սեանայ և Որդոյ ծովերն եւ կշռեներ ունի՞նք, ի՞նչ գե-
տեր կը ըստին այս երես ծովերու մէջ:

2—Փոքր լճերն որո՞նք են, ո՞ր գետերէ կամ նահանգի
մէջ կ'ընան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՏԵՐԸ

1—Մեծամեծ ու բարերեր դաշտեր առա-
ւել ընդարձակագոյն հովիտք ամեն ուրեք
տարածուած են ՚ի Հայաստան, շրջապատեալ
բարձրաբերձ լեռներով, բլուրներով ու ձորե-
րով: Մէն մի նահանգ, գաւառ, իրեն յատուկ
դաշտեր ունի մեծ և փոքր գիրքով, որք ըստ
մեծի մասին անմշակ ու խոպան կը մնան ա-
ռաւելապէս արևելեան ու հարաւային կողմերը:

Այս դաշտերէն նշանաւորներն են՝ ՚ի հնումն
Բալասական դաշտ, կամ մեծ Անապատ Հայոց,
այժմ Գարաճայ և Ուփատար, Կուր, Եօր և
Ալազան գետերու մէջ:

Դարան դաշտ կամ Մուղան, Կասպից ծո-
վի արևմտեան կողմը, Փայտակարան նահանգի
մէջ:

Թորլու և Գարաեալ, Եփրատ գետի,
Բագրևանդ և Բասեան գաւառներու մէջ:

Ապաղայի և Գաւազանի դաշտեր, Վաս-
պուրականի մէջ: Նշանաւոր են նաև Բասենոյ,
Եիրակայ, Կարնոյ, Մշոյ, Խարբերդու, Ամբայ
և Մալաթիոյ դաշտերը:

2—Իսկ հարաւային սահմանի վրայ կան
աւելի մեծ դաշտավայրեր՝ Միջագետք Հայոց
և Դաշտային կիլիկիա:

1—Հայաստանի նշանաւոր և գլխաւոր դաշտերը ո-
րո՞նք են և ո՞ր կողմի կամ նահանգի մէջ կ'ընան: Ո՞ր կողմի
դաշտեր աւելի խոպան և անմշակ են:

2—Հայաստանի հարաւային լճերն ի՞նչ մեծ դաշտավայրեր
կան, ո՞ր գետերու մէջ: Դաշտային կիլիկիա, կիլիկիոյ
ո՞ր կողմ կ'ընայ և ո՞ր ծովերէրէ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՅՍԵՐԸ

1—Հայաստանը ամենառատ ու պտղատու
երկիրներէն մինն է, զարդարուած բազմատե-
սակ ծառերով, բլուրզան ծաղիկներով, մը-
շակեալ և վայրի բանջարներով և հացաբոյսե-
րով, մանաւանդ Արարատ և Գուգարք նա-
հանգները, Ռշտունիք, Տոսպ, Կարնոյ, Տարծնոյ
և Հաշտեանք գաւառները:

Պտուղներէն նշանաւորներն են՝ ծիրան , տանձ , խնձոր , կեռաս , նուռ , թուզ , սերկելի , 'ի հարաւակողմ և յարեւմուտս ձիթենի , արմաւ , թուրինջ , վուշ , բամբակ , մեղր , գազպէ , քարախունկ , պտղախունկ , մանաւանդ խաղող որ բազմատեսակ է և որմէ ընտիր գինի կը պատրաստեն ,

Ունի առատ ցորեն , հաճար , գարի , կորեակ , բրինձ , կտուատ , ամենալաւ ծխախոտ , սեխ , ձմերուկ , ճակնդեղ : Հարուստ է նաև՝ բժշկական բոյսերով և արմատներով . որպիսիք են՝ լոշդրակ , որ մարդածեւ արմատ է մի տարեկան տղայի մեծութեամբ : Խաշնդեղ , ցունկ և բշրունկ : Կան ներկող բոյսեր՝ տօրոն , գղթոր , դեղին ծաղիկ : Սրարատ նահանգի մէջ որդան կարմիր , որ կարմիր որդ մի է :

2—Ծաղիկներէն ամենագեղեցիկ ու հոտաւէտ տեսակներ կան 'ի Հայաստան և շատ լեռներ , հովիտներ՝ իրենց յատուկ տեսակներ ունին , որք գարնան սկիզբէն մինչ յետին աշուն յաջորդաբար յառաջ կուգան զանազան գոյներով և օրինակաւ : Ծաղկաց լեռ , Բիւրակեան , մանաւանդ Վասպուրականի լեռներ բիւրազան ծաղիկներու բնավայր ու հայրենիքն են : 'ի սոցանէ գլխաւորներն են՝ շուշան ,

կակաչ , լէլէ , ախպերանց արիւն , մանիչակ , մեխակ , գինեբուկ , մեռնածաղիկ , նէվրուզ և անթառամ ծաղիկ , զանազան գոյնով և տեսակաւ : Նշանաւոր է վանայ վարդը որ խիստ հոտաւէտ է գունաւոր ու տեսակաւոր :

3—'ի Հայաստան կան նաև բազմաթիւ անտառներ ու մացառներ , որք թէպէտ ոչ այնչափ ընդարձակ և մեծ , այլ լի են զանազան տեսակ ծառերով , որոցմէ առաւելապէս յառաջ կուգան՝ կաղամախի , բարտի , ուռենի , հացի , փշատեւի , սօսի , նուև կաղնի , արքայաւկաղնի , եղեւնի , ընկոյգենի , 'ի հարաւակողմ՝ մուրա , տօսախ , թավնի , մայրի , շոճի և ուրիշ ծառեր :

Իսկ անտառներէն նշանաւոր են 'ի հիւսիսակողմ՝ Սիւնեաց , Խաղտեաց , Գուգարաց և վանանդայ անտառները : Մէջտեղերը՝ Բիւրական և Խնուսի , 'ի հարաւակողմը՝ Կարճկանի , Բաղէշու և Տօրասի անտառները : Մնացեալները թէպէտ բազմաթիւ այլ փոքր են տարածութեամբ , ցած ու թփուտ ծառերով , ցրուած լեռներու և բլրոց վրայ ու հովիտներու մէջ :

1—Հայաստանի որդաբերութիւնն ինչպէս է , պատշաճ ընդ նշանաւորներ որո՞՞ր են : 'ի հարաւակողմ և ջերմ գաւ

առանձին ի՞նչ պատճառներ յարաւ կոտորան : Որո՞նք են հացալ-
բոյները և բանջարեղբի զլիւսաւոր տեսակներ : Բժշկական և
ներկող բոյներ ել կա՞ն , ծանօթներ ա զարժանալաններ
որո՞նք են :

2—Հայաստանի գլխաւոր ա նշանաւոր ծաղիկներ ու
որո՞նք են և աւելի ո՞ր լիւսներէն յարաւ կոտորան :

3—Գլխաւոր անորաններ որո՞նք են , նոքա Հայաստանի
որ կողմեր կ'իւնան , ի՞նչ տեսակ վայրեր ունին , հորատա-
կողմի և ցած տեղերու ծառերն որո՞նք են :

ՀՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՂԱՆԻՆԵՐԸ

1—Հայաստանը իւր առատ բուսականու-
թեան հետ հարուստ է նաև՝ բնտանի և վայրի
կենդանիներով ու թռչուններով : Բազմաթիւ
այծեամ և երէվայրիք կը շրջին իւր լեռներու
գծուարակոխ տեղերը . անտառներու մէջ լի
են վայրի խոզ , արջ , գայլ , աղուէս , նապաս-
տակ , կուսպաշ , նաև վագր , ինձ և բորեան ,
իսկ փոքրերէն՝ ողնի , կուզ , ջրշուն , կուղբ եւ :

Կան մեղուաց մեծամեծ խումբեր , առա-
ւել Սիւնեաց անտառի և Մոկաց լեռներու մէջ ,
որոց վեթակաների մեղրը ամարան ջերմէն հա-
լելով առատօրէն ՚ի վայր կը հոսին :

Ընտանի կենդանիներէն նշանաւոր են՝
Հայաստանի նժոյգ ձիերը , մեծ ու գեղեցիկ
ջորիներ , բարձր և ուժեղ գոմէշներ ու եղ-
ները , մանաւանդ կովն ու ոչխարը , որ
խիստ շատ կը դարմանուի ամեն ուրեք , ա-
ռաւել վասպուրականի և Սիւնեաց նահանգ-
ներու մէջ՝ և բիւրական լեռներու վրայ , որոց-
մէ իւրաքանչիւր տարի բազմաթիւ հօտերով ՚ի
վաճառ կը տարուի ՚ի ֆոքր Ասիա՞ և այլուր :

2—Քան զամէն առաւել բազմաթիւ են
Հայաստանի թռչունները , յԱրարատ , ՚ի կարին
մանաւանդ ՚ի վասպուրական երկու հարիւրէն
աւելի տեսակաւոր թռչուններ կան , որոցմէ
մեծ ու գիշատիչները կը գտնուին լեռանց ու
հեռաւոր դաշտերու մէջ : Մեծագոյն մասամբ
շինութեանց շուրջ և ծառատունկներու մէջ :
Մի մասն էլ լճերու , շամբերու և ծովափանց
վրայ , որք ընդհանրապէս ջրային լողացող
թռչուններ են :

Հայաստանի ջրերն հարուստ են նաև մեծ
ու համեղ ձկներով , որոցմէ նշանաւոր են՝ վա-
նայ տառեխն , կարմխախայտն , իշխան , գեղար-
քունի , կողակ , մանաւանդ վիխթարի ձուկն
յԱրծանի և աղկիթն (խաւեար) ՚ի Կուր և յե-
րափն :

1—Հայաստանի վայրի կենդանիներն ցլխատարներ ու
որոնք են և ուր կը գործառն նստա . ընդամենը որոնք են
էնչ օգրոյսարու-նիան ասնին և ասելի որ նահանգներու մէջ
կը դարձանին և մնչև ուր 'ի վաճառ կը որոտնն Հայ-
աստանի արջառն ու ուխտարը :

2—Մարտններն որոնք էրանց և դաշտերու վրայ
կամ շնորհեանց շարք կը գործառն և որոնք գեղեղերց
շամբերու և ծաղկանց վրայ : Սնունեցէ՛ք ու թուեցէ՛ք
Հայաստանի կենդանիներն , Մարտներն ու յիները որա՞նք
ծանօթ են յեզ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐՆ

1—Հայաստանը իւր ամեն մասերու մէջ
հանքային առատ հարստութիւններ ունի , որոց
մեծագոյնն մասը անմշակ ու անյայտ կը մնան :
Ս.աւել մեծ քանակութեամբ կը գտնուին ա-
ղահանքերը , որոցմէ նշանաւոր են՝ Կաղզուանի ,
Կամախի , Դերջանի , Կողբի , Նախիջևանայ մա-
նաւանդ Մուշի աղահանքը որ մեծ ու անս-
պառելի է . նոյնպէս պղնձի , երկաթի , արծա-
թի , ոսկւոյ , արծճի , մաքնիսի և ծծումբի ա-
ռատ հանքեր կան Հայաստանի զանազան
կողմերը :

Հարուստ են նաև քարածուխի և նաւթի
հանքերը որք կը գտնուին Կամախի , Զեյթու-
նի , Բարուայ , Գանձակայ մանաւանդ վանայ
շուրջը :

Քարահանքներէն յայտնի են տեսակաւոր
քնտիր մերմէրներ , զմրուխտ , եղնկաքար ,
պղլիկ (չէպ) , կաւիճ և սաթ , որ երեք տե-
սակ է՝ սպիտակ , դեղնադոյն և սև : Կան նաև
քնտիր սաղահանք ու շինութեան յարմարաւոր
զանազան տեսակ քարահանքեր :

1—Հայաստանը է՞նչ հանքեր ունի , է՞նչ վիճակի մէջ են
նստա . հանքերն իշխանաւորներ որոնք են , ո՞ր երկրէ կամ
նահանգի մէջ կը գործառն : Քարածուխի և նախի հանքեր
ուր որեղ կան և ասելի ո՞ր գաւառներու մէջ :

3—Մեծ Հայք տասն հինգ նահանգ և հարիւր ինսուն գաւառներ ունէր :
Նահանգաց անուններն են՝

1 . Բւրճը Հայտ	9 . Ունիւի
2 . Չորրորդ Հայտ	10 . Արցախ
3 . Աղձնիք	11 . Փայտակարան
4 . Տուրուքերան	12 . Ուրի
5 . Մոկ	13 . Գոգարտ
6 . Կործայտ	14 . Տայտ
7 . Պարակահայտ	15 . Արարատ
8 . Վասպուրական	

Ա . ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ

1—Այս նահանգը իւր բարձր դրից պատճառաւ Բարձր Հայք ըսուեցաւ և կ'ինայ Երկրորդ Հայոց , Տայոց , Արարատի և Տուրուքերանի մէջ : Իւր լեռներէն նշանաւոր են՝ Միրանի , Սեպուհ և Բիւրակնեան լեռինք , լի բազմազան ծաղիկներով և բոյսերով : Այս լեռներէն կը բղխին Եփրատ , Երասխ և Ճորոխ գետերու վտակները :

Հողը բարեբեր է , սորա մէջն են Երզնկայի և Կարնոյ դաշտերը : Ունի վայրի կենդանիք , բազմատեսակ թռչուններ և ձկներ :

Մ Ա Օ Ն Բ .

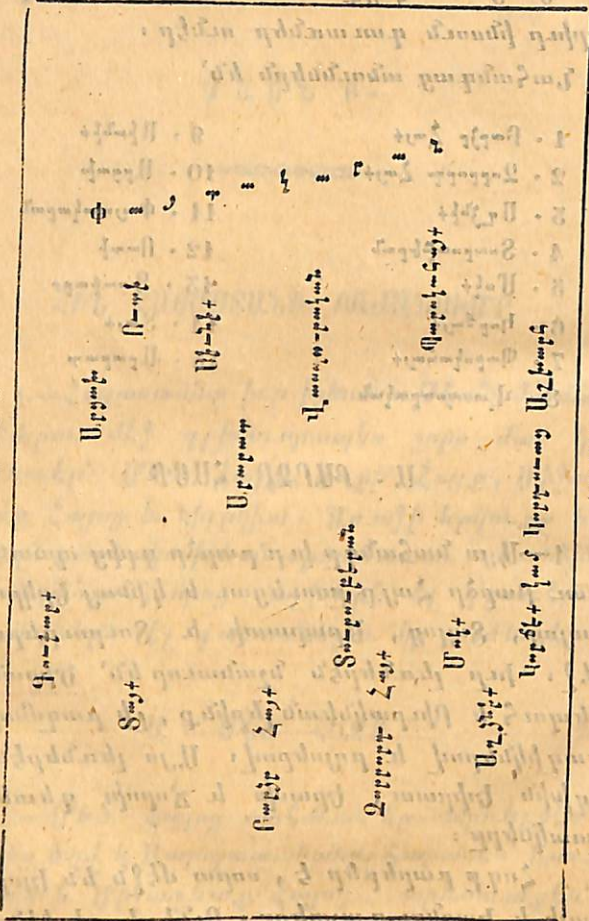
Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1—Հայաստանը իւր իշխանութեան ժամանակներու մէջ գլխաւորապէս չորս մաս կը բաժնուէր՝ Մեծ Հայք , փոքր Հայք , Միջագետք Հայոց և Կիլիկիա : Առաջի երկուքը իրենց ընդարձակութեան պատճառաւ առանձին նահանգներու , որոց աշխարհ էլ կ'ըսուէր , նահանգներն էլ գաւառներու կը բաժնուէր :

Ա . Մեծ ՀԱՅԲ

2—Մեծ Հայոց սահմանն էր արեւելքէն՝ Կասպից ծով և Ատրպատականը . հարաւէն՝ Ասորեստան և Միջագետք Հայոց . արեւմուտքէն՝ փոքր Հայք . հիւսիսէն՝ Կողքիս , Վիրք և Աղուանք :

ՄԵՐ ՀԱՅՈՑ ԵՍՆԱՆՉՆԵՐԸ
ՀԻՒՄԻՍ

ՍՐՆԻՄՈՒՏԻՖ

Ունի նաև աղի, քարածուխի, երկաթի և ոսկեղջյու հարուստ հանքեր:

2—Բարձր Հայք ինն գաւառի կը բաժնուի, որոց հին և նոր անուններն են՝

- ✓ Դարանաղի (Կամախ, Տոտէլ)
- Սուխննի
- ✓ Մնչուր (Գորբուշայ)
- ✓ Եկեղիտ (Երզնկայ)
- Մանանաղի (Շուշար թէման)
- ✓ Գերջան (Գերջան)
- ✓ Սղեր (Իսղեր)
- ✓ Ծորթոտ (Թորթոտ)
- ✓ Կարէն (Էրզրոտ)

Դարանաղի գաւառը աղի առատ հանքեր ունենալուն՝ գարանաղի բուսած է: Մորա մէջն է Սեպուհ լեռը և Սանեայ այրը որ ճգնաւորաց աղօթատեղի էր և ուր սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչը վախճանեցաւ:

Եկեղեաց գաւառը 'ի հնումն բազմաթիւ մեհեններ ունէր, որոյ համար իսկ մեհենական երկիր էլ բուսեցաւ: Այս գաւառի մէջնէ երկրա կամ Երզնկա քաղաք, սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչի չարչարանաց տեղը և Թիլն աւանը:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ
ՀԻՒՄԱՍ

ՄՊԼԳ	Սպեր	ՇԱՏԳԱՄԻՔ	Սկիզբից և արդյունքը մե՞
ՍԳՂԹԻ	ԿԱՐԻՆ	ՍՄԵՐՄԻՆ	ՍԵՐԺԻ
ԳՄԿԳԻԳ	ՄԻՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ
ՄԵՐՄԻՆ	ԿԱՐԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ
ՄԵՐՄԻՆ	ՍՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ
ՄԵՐՄԻՆ	ՍՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ	ՄԵՐՄԻՆ

ԱՐԵՒՄՈՒՏԻ

Սպեր դաւառք ոսկւոյ առատ հանքեր,
ունի. գլխաւոր քաղաքներն են Բաբերդ և
Սպեր:

Կարնոյ դաւառք բարեբեր հողեր, ըն-
դարձակ դաշտ և լին մը ունի, որ Ծոփակ Կար-
նոյ կ'ըսուի: Այս դաւառի մէջն է համանուն
քաղաքը (Էրզրում) ուր շատ աղբիւրներ և
հանքային ջրեր կան. նաև Արծն քաղաքը որ
վաճառաշահ քաղաք էր:

1— Հին Հայաստանը ամէ՞ գլխաւոր մասերս բաժ-
նուած է: Մեծ Հայոց սահմաններ որո՞ն էն, ամէ՞ նահապ
և գաւառ ունի:

2— Բարձր Հայտ ո՞ք գաւառներն շրջապարտած է,
է՞նչ դեր է ունի գլխաւոր լեռներ որո՞ն էն, է՞նչ գետեր
կը Բլեին իւր լեռներն, է՞նչ նշանաւոր հանք ունի իւր
շրջ և ամէ՞ գաւառ: Գաւառներն նշանաւորներ որո՞ն է
եւ է՞նչ գետեր լեռներ ունին:

2—ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ

1—Այս նահանգը որ Ծոփք կամ Ծոփադ
աշխարհ էլ կ'ըսուի, կ'ինոյ բարձր Հայոց հա-
րաւակողմը: Երկիրը լեռնոտ է: Սորա լեռներէն
կը բղխին Տիգրիս գետի արեւմտեան սկզբը:

Ունի բնտիր բամպակ, խաղող և դինի :
Նսեւ արծաթի, ոսկւոյ, պղնձի և քարածուխի
հանքեր :

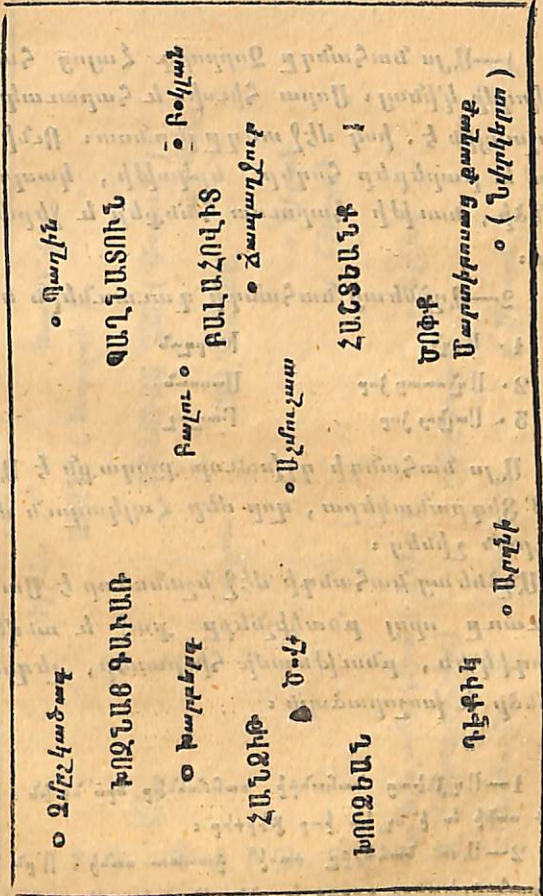
2—Չորրորդ Հայքը ութ գաւառի բաժ-
նուած է՝

1. Խորշեան	Կեղև Աւին
2. Դեմի	Ալ Էն
✓ 3. Մոխ	Չէկած
✓ 4. Հաշտեան	Ճաղաղուր, Խ-Լ
✓ 5. Բալահուլեր	Բալ-
6. Պաղարան	Արղան
✓ 7. Հանյի	Խորբեր
8. Խոզայ գաւառ	Խերեի

Մսիք գաւառի մէջ երեւելի է Մարտի-
րոսաց քաղաք կամ Նփրկերտ : Հանձնիք գաւա-
ռի գլխաւոր քաղաքն է Խարբերդ : Սորա
չրջակայք կան առատ արծաթի և երկաթի
հանքեր :

1—Չորրորդ Հայք սահմաններ որոնք են : Ի՞նչ գետ
նր հետն այս նահանգի լեռներն :

2—Ի՞նչ հանդեր ունի և անի՞ գաւառ : Մարտիրոսաց
և Խորբերը Կաղաներ ո՞ր գաւառացի փլ էին :

3—ԱՂԶՆԻՔ

1—Այս նահանգը Չորրորդ Հայոց հարաւակողմը կ'ընայ: Սորա հիւսիս և հարաւակողմը դաշտային է. իսկ մէջ տեղը լեռնոտ: Ունի ընտիր և բարեբեր հողեր, երկաթի, կապարի, պղնձի, նաւթի հարուստ հանքեր և շերմուկներ:

2—Աղձնեաց նահանգի գաւառներն են՝

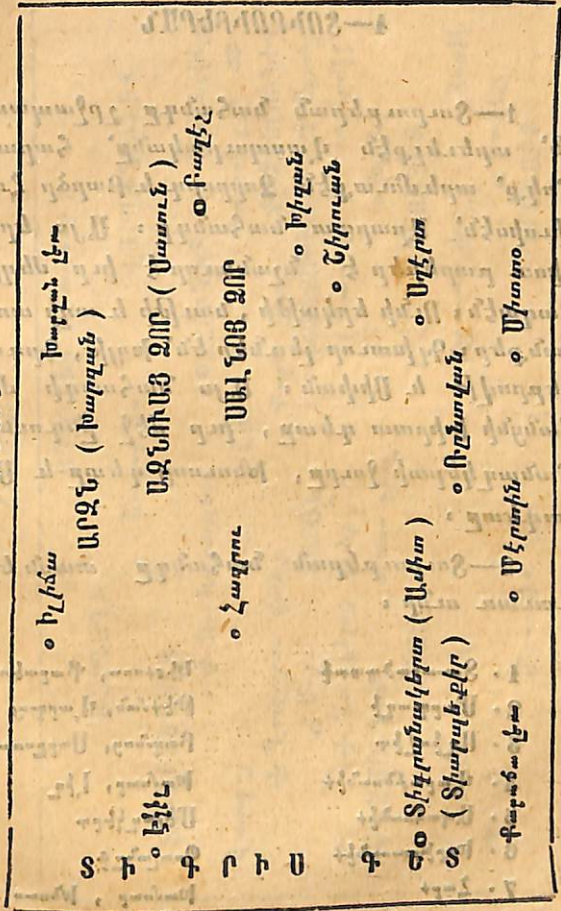
- 1. Աբշ
- 2. Աղձնեաց յոր
- 3. Աւնայ յոր

Այս նահանգի գլխաւոր քաղաքն է Ամիս կամ Տիգրանակերտ, զոր մեր Հայկազուն մեծն Տիգրան շինեց:

Աղձնեաց նահանգի մէջ նշանաւոր է Սասուն գաւառը որոյ բնակիչները քաջ և անվեհեր մարդիկ են, բնութեամբ հիւրասէր, լեզուին թանձր և խոշորաձայն:

1—Աղձնեաց նահանգի սահմաններ որո՞նք են: Ի՞նչ բերք ունի և ի՞նչ են իր բերքեր:

2—Այս նահանգը Կասե՞ր գաւառ ունի: Ո՞րն է այս գաւառի գլխաւոր քաղաքը և ո՞վ շինած է: Սասուն գաւառի շրջանը ի՞նչ բերք է կայ:

1-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

1-Տուրուբերան նահանգը շրջապատած են՝ արեւելքէն Վասպուրականը՝ հարաւէն՝ Մուկը՝ արեւմուտքէն՝ Չորրորդը և Բարձր Հայք, հիւսիսէն՝ Արարատ նահանգը: Այս երկիրը խիստ բարեբեր է՝ նշանաւոր է իւր մեղր ու դաղալէն: Ունի երկաթի, նաւթի և աղի առատ հանքեր: Գլխաւոր լեռներ են՝ Խոյթ, Գրգուռ, Նեբրովթ և Սիւխան: Այս նահանգի մէջէն կանցնի եփրատ գետը, իւր մէջ ընդունելով Մանազկերտի շուրջը, Խնուսայ գետը և Մեղուրագետը:

2-Տուրուբերան նահանգը տասն երկու գաւառ ունի:

- ✓ 1. Տարածարագ Կեօտսո, Քարաեաշ
- ✓ 2. Մարբաղէ Թէփան, Վարբոյ
- ✓ 3. Աշէֆէր Բորնոց, Սարբոս
- ✓ 4. Վարձիւանիէ Խամսար, Լէշ
- ✓ 5. Ապահանիէ Մեղաշէրո
- ✓ 6. Խորխոսանիէ Պաւանքէ
- ✓ 7. Հարէ Խամսար, Խնուս
- ✓ 8. Բզնանիէ Խլաթ, Արջիէ
- ✓ 9. Տարծ Մուշ, Չոտուր

ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ	ՍՊԱՏՈՒՄ
(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)	(Երևան)

✓ 10. Սառան	Սառան
11. Արշակունիք	Խաչի, Վարդ
12. Երևան	Կրդի-Տեր

Տարծն գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Մուշ, յիշատակաց արժանի գիւղերն են՝ Հացեաց գիւղ՝ Սրբոն Մեսրոպայ ծննդավայր և Խորէն գիւղը՝ յորմէ էր Սուրբն Մովսէս Խորենացին : Այս գաւառի մէջն է Սուրբ Կարապետի հռչակաւոր վանքը, որ Գլակայ վանք էլ կըսուի . նաև Սուրբ Յովհաննու, Մատնավանից և Առաքելոց վանքերը :

Ազիովիտ գաւառի մէջն են անուանին Զարիշատ և Արճէշ քաղաքներ, նոյնպէս Մեծոք Արծուարեր և Գինեբեր վանքերը :

1—Տուրուբերանի սահմանակից նահանգներ որոնք են, Այս նահանգը է՞նչ բերդ ունի : Արոնք են իւր գլխաւոր վանքեր և ջրերը :

2—Տուրուբերան նահանգը քանի՞ գաւառ ունի : Տարծն և Արշակունի գաւառներու նշանաւոր գիւղեր և վանքեր որոնք են :

5—ՄՈՒԿՔ

1—Այս նահանգը Տուրուբերանի հարաւ արեւելեան կողմը կ'իսայ : Երկիրը լեռնային է,

Ճածկուած բազմաթիւ ձորերով ու հովիտներով : Սորա մէջէն կ'անցնի Արեւելեան Տիգրիս, իւր մէջ ընդունելով մեծ և փոքր վտակներ և գետեր, յորս նշանաւոր է՝ Մոկաց ջուր, Մոկա գիւղաքաղաքին անուսով :

Մոկաց նահանգը երեք գաւառ ունի՝

✓ 1. Առնեկց յոր	Առնեկց յոր
✓ 2. Առնիսի յոր	Մուկ
✓ 3. Ջերմից յոր	Շարի

6—ԿՈՐՃԵՍԵՔ

2—Կորճէից նահանգը Մոկաց արեւելակողմը կ'իսայ : Իւր գիւղերը լեռնային է, բարձր կատարներով և հովիտներով :

Այս նահանգը չորս գաւառ ունի՝

✓ 1. Կորբիտ կամ Տմբիտ	Պահրան
✓ 2. Ուրբիտ	Ուրբիտ
✓ 3. Ճահուկ	Ճահուկ
✓ 4. Փոյր Աշբուկ	Ճիւլաբի

Կորդրիք գաւառը ՚ի հնումն գինեբեր և բարեբեր երկիր էր, բնակիչներն էլ քաջասիրտ ու նետաձգութեան վարժ մարդիկ էին, արուեստաւոր և հանճարաւոր :

7—ՊԱՐՄԿԱՀԱՅԻՐ

ՄԻՒԿՐ, ԿՈՐՃՎՅՔ, ՊԱՐՄԿԱՀԱՅԻՐ
ՀԻՒՄՍՍ

• Մուկ	• Խոյ	ՋԱՐԱՆԱԿ	• Խաղիկ
• Պէտար	• ԶԵՐ	• ՍԱՄԱՍ	• Պրի
• ԱՌԱՆՉՆԱԿ ՄՈՎՍ	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի
• ԶԱՄԱԶՈՐ (Շարտի)	• ՍԱՄԱՍ	• Խոստում	• Պրի
• ԱՌՈՒՆԻՑ ՁՈՐ	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի
•	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի
• ՓՈՔԻ ԱՂՈՎ	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի
• ԶՈՒԼԱՆԻԿ	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի
• ԿՈՐՈՐԻՔ (Պոչան)	• ՍԱՄԱՍ	• ՍԿՆԱՆ	• Պրի

ՀԱՐԱՐ

ԱՐԵՒՄՈՒՅԻՔ

3—Պարկահայքը կործեց արեւելահողմէն Պենիքնտիր և բարեբեր դաշտեր : Հարուստ է երկաթի և աղի հանքերով :

Այս նահանգի մէջն են՝ Հեր, Մարմաստ և Որմի քաղաքները . այս վերջինն անունով մտակայ ծովակը կապուտան կամ Որմիոյ ծով կըսուի , որոյ ջուրն աղի է և իւր մէջ կղզիներ ունի :

Պարկահայքը չորս գաւառի կը բաժնուի՝

1. Տամբէր	Տամբէր
✓ 2. Զարեհաւան	Մարմաստ
✓ 3. Հեր	Խոյ
4. Զարասանք	Զարասանք

1—Մուկ նահանգի սահմաններ որոնք են : Այս երկիրը է՛նչ մակերեսով սանի : Սորա մեջն է՛նչ գետեր կանցնին և թանի՞ են իւր գաւառներ :

2—Կործեց նահանգը ո՞ր երկրներն շրջապարտած է, է՛նչ քերտ սանի . որոնք են իւր գաւառներ : Կորդոտ գաւառի շրջ է՛նչ գետերէն կայ :

3—Պարկահայոց սահմանակից նահանգներ որոնք են : Ի՛նչպէս է այս երկրի պողոթներաճիւն , է՛նչ հաներ սանի : Գլխաւոր բազմութիւն որոնք են և թանի՞ գաւառ սանի :

8—ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

1—Այս նահանգին սահմանակից են՝ արևելքէն Փայտակարան, հարաւէն՝ Պարսկահայք, Մոկք, Կորճէք, արևմուտքէն՝ Տուրուբերան, հիւսիսէն՝ Արարատ նահանգը :

Վասպուրականը իւր ընդարձակութեամբ՝ Հայաստանի ամենամեծ նահանգ և Արժրունեաց ցեղի բնակութեան տեղն էր, որոյ մէջ երբեմն 10 քաղաք, 72 բերդ, 4,400 դիւղ և 900 վանքեր կային, որոցմէ 115-ը մեծամեծ վանքեր էին :

Երկիրը խիստ արդաւանդ և բերրի է, օդը քաղցր և տաք ջարար : Այս նահանգը իւր ամեն մասերու մէջ մեծամեծ լեռներ, բարձրագիւղ գաշտեր և ծաղկալից հովիտներ ունի : Բազմաթիւ երէվայրիք և գազանք կը շրջին իւր լեռանց դժուարակոխ տեղերը, առաւել քաղմատեսակ թռչունք իւր գաշտերու, շինութեանց և ծովափանց վրայ : Ունի բնտիր կենդանիներ, նշանաւոր են իւր այժն ու ոչխարը, որոնք երկայն ու լաւ բրդեր և պարարտ դրամակներ ունին, որոց մեծութեան ու ծանրութեան պատճառաւ անիւներու վրայ կը կա-

պեն, որպէս զի ոչխարները դիւրութեամբ տրօտատեղ դնալ կարողանան : Ունի նաև առատ հանքեր՝ երկաթի, պղնձի, կապարի, ծծումբի, նաւթի և բնտիր քարածուխի, մանաւանդ աղահանք և աղ աղբիւրներ :

2—Վասպուրականը տասնըհինգ գաւառ ունի, որք երբեմն երեսունը վեց գաւառներու կը բաժնուէին :

Գաւառաց հին և նոր անուանքն են՝

✓ 1. Ուշրունի	Ուրան, Գուտը
✓ 2. Տոբ	Վան
✓ 3. Աւբերանի	Բերլի
✓ 4. Բաշբերունի	Արճէշ
✓ 5. Արբաշ	Մակո
✓ 6. Ակե	Մանո
✓ 7. Գուշն	Ագուլե
✓ 8. Անյեղի	Խոշոյ
✓ 9. Նախիջլան	Նախիջլան
✓ 10. Մարանդ	Մարանդ
✓ 11. Անյեի յոր	Կոսուլ
✓ 12. Ճաշուոյ	Քարաբոյսանլու
✓ 13. Մարթասրան	Սեկմանապո
✓ 14. Երասնդունի	Հայոց յոր
✓ 15. Աշբի	Ալպուղ

Ռչտունեաց գաւառի գլխաւոր քաղաքն էր Ռոտան , Արծրունեաց Գագիկ Թագաւորէն շինուած : Սորա մերձ է Իլու վանք , քառասուն խորանով , Սպիտակ վանք , Չարահան սուրբ Սօտուածածնի վանք , ուր սրբոյն եղիչէ պատմագրի գերեզմանն է : Նաև Նարեկայ վանք , սուրբ Գրիգոր Նարեկացոյ անուամբ :

Այս գաւառին կը վերաբերին Աղթամար և Առտէր կղզիներ : Առաջնոյն վրայ է համանուն կրօնաւորաց վանք և Սուրբ Խաչի վառաւոր ու նշանաւոր տաճարը : Այս վանոց մէջ կը նստի Աղթամարայ կաթողիկոս , որ կ'իշխէ Ռչտունեաց գաւառի և հարաւակողմի նահանգաց հայաբնակ ժողովրդեան : Իսկ Առտէր կղզին այժմ անբնակ է :

Տոսպ գաւառի մէջն է վան կամ Շամիրամակերտ , որ շատ էին քաղաք է և միշտ վառապուրականի մայրաքաղաք եղած իւր գեղեցկութեամբ , անառիկ բերդովն ու հոյակապ շէնքերովն : Այս քաղաքին մէջն ու շուրջը լի են հնութեան բազմաթիւ յիշատակներով , յորս նշանաւոր են՝ Մհերի դուռ և Զմրմ-մաղարան : ունի շատ պտղատու այգիներ , առատ ջուր և բարեբեր հողեր :

Այս գաւառի արևմտակողմն է ազի ծով

ՊԻՆՆԱՆ	ՄԱՆԱՆ	ՔՐՆԱՆ	ՔՐՆԱՆ	ՔՐՆԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ
ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ	ՍՄԱՆ

ՊԻՆՆԱՆ

որ վանայ ծով, ինչպէս նաև Բզնունեաց ծով էլ կըսուի, Բզնունիք գաւառին անուամբ : Վանայ ծովին մէջ կան՝ Աղթամար, Լիմ, Կըտուց և Առաէր կղզիներ : Այս ծովի շուրջ աղի է, սորա մէջէն կելլէ Տառնիս ձուկը, որ անուանի է և որ շատ հեռու տեղեր իվածաւ կը տարուի :

Տոպ գաւառի մէջ նշանաւոր է նաև Արտամետ քաղաք, զոր Արտաշէս Բ. շինած է : Գիւղերու մէջ կան՝ Լէզի կամ Արալէզ գիւղը, ուր Շամիրամ Թագուհւոյ չաստուածներ զլիրայն լղերով պիտի կենդանացնէին : Այս գաւառի վանքերէն երևելի է՝ Վարագայ Սուրբ Նշանի վանքը, վարագ լեռան ստորոտ, որ հին ժամանակներէ մինչև ցայժմ նշանաւոր է և Մայր Մենաստանաց կ'անուանի :

Առբերանի գաւառի մէջն է Բերկրի քաղաք, և Ապաղայի նշանաւոր գաշտը, ուր երբեմն 300 գիւղեր կային, այժմ գրէթէ անմարդաբնակ է :

Արտազ գաւառի մէջնէ Թագէոս առաքելոյ վանք, ուր նահատակեցաւ ինքն և Սանգուիտ կոյսը. նաև Աւարայր գիւղը՝ որոյ քովի գաշտին մէջ եղաւ վարդանանց պատերազմն ու նահատակութիւնը :

Գողթն գոլառք շատ բարերեր է, ունի բնակիչ գինի, սորա մէջն է Զուղայ աւան, որ այժմ հին Զուղայ կըսուի :

Նախիջևան գաւառի մէջնէ՝ Նախիջևան քաղաք, ուր Նոյ տապանէն ելնելով առաջին անգամ իւր բնակութիւն հաստատեց :

Աղբակ գաւառի մէջ երևելի են՝ Հադամակերտ քաղաք, որ Արծրունեաց ցեղի մայրաքաղաքն էր և Արևիանոս քաղաք՝ որ նահատակեցաւ Բարդուղիմէոս առաքեալը և ուր իւր անուամբ շինուած վանք մի կայ՝ հայակապ տաճարով :

Անձևացեաց գաւառը՝ իւր անունն անած է իւր բազմաթիւ անձուններէն : Սորա մէջն է Հոգեաց վանքը, ուր կը պահուի սուրբ Աստուածածնի պատկերը, զոր Բարդուղիմէոս առաքեալը ՚ի Հայաստան բերաւ :

Երուանդունիք գաւառին մէջ կ'իկնայ Հայոց ձորը, որ մեր Հայի նահապետի պատերազմի գաշտն է : Սորա մէջ նշանաւոր է Հայկոյ բերդ և Աստուածաշէն գիւղը, որոյ մէջ բոս աւանդութեան հին ժամանակ չաստուածներ կը շինէին :

1—Վասուրական նահանգի սահմաններ որոնք են : Այս երկրը ո՞ր Հոյ նահարարութեան էր վերաբերէ . 4

նի՞ք տաղատ, բերք, գինւ և զանազան ունիք: Ի՞նչպէս է այս նահանգի պողոտքերոջնան, ի՞նչ կենդանիներ և հոտներ կան իւր վիջ:

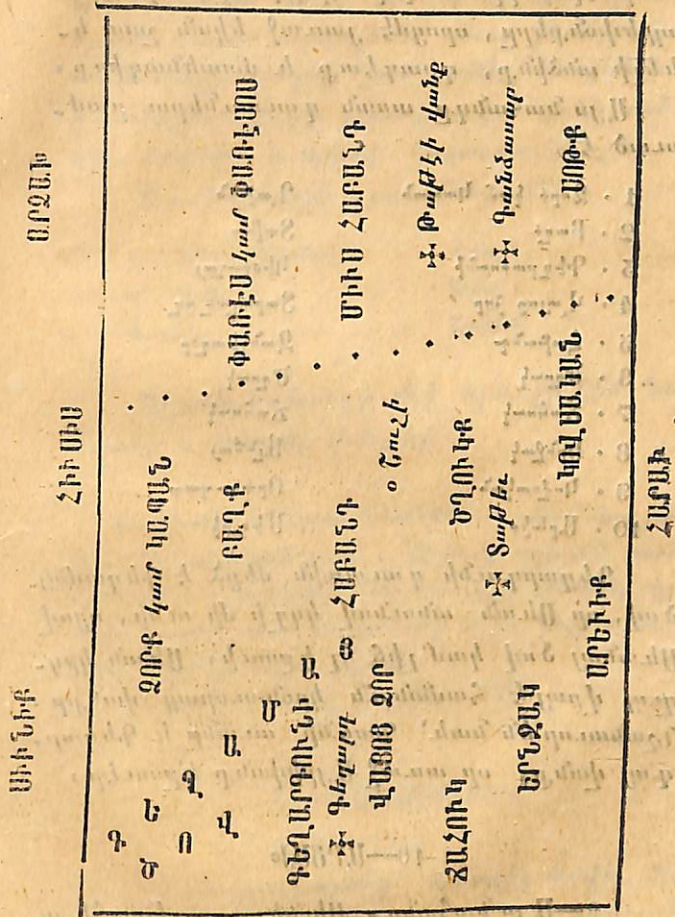
2—Վասպուրականը Կանի՞ք գաւառ ունի: Ոչորոսնեայ գաւառի Վրայ ի՞նչ գիտելի է կայ. ո՞ր գաւառի վիջ կ'իջայ, Վան և Վարաքայ զանազան: Արքեպիստ, Արարաչ, Աշխուհ, Երասնդրանիք և Անյիւսցիք գաւառները ի՞նչ նշանաւոր պեղներ, տաղատներ և զանազան ունիք ու անոնք գաւառի ո՞ր կողմի վրայ կ'իջան:

9—Սիւնիք

1—Սիւնեաց նահանգը, որուն աշխարհ էլ կ'ըսուէր, կ'իջայ վասպուրական, փայտա-կարան, Գուգարք և Արարատ նահանգներու մէջ:

Այս երկիր ըստ մեծի մասին ծածկուած է բարձրաբերձ լեռներով, խորափոր ձորերով և հովիտներով, որոցմէ կը վազեն բազմաթիւ մեծ և փոքր վտակներ, գետեր և կը թափին՝ կուր, Երասխ գետերու և Սևանայ լճին մէջ: Հողը բարեբեր է: Նշանաւոր են իւր ձին, կոթն ու գոմէշ: Ունի նաև՝ երկաթի, ծծումբի և աղի առատ հանքեր:

Սիւնեաց աշխարհը երևելի է իւր բնակչաց քաջութեամբ և ուսումնասիրութեամբ: Նշա-

նաւոր էին՝ երբեմն իւր վարդապետարան և
Դպրեվանքերը, որոցմէ յառաջ եկան շատ ե-
րևելի անձինք, գրագէտք և մասնագիրք :
Այս նահանգք տան գաւառներու բաժ-
նուած է՝

- ✓ 1 . Զորք կամ Կապան Դաբան
- ✓ 2 . Բաղք Տաթև
- ✓ 3 . Գեղարատանի Կեօ֊ւայ
- ✓ 4 . Վայոյ յոր Տարաւաղաւ
- ✓ 5 . Հաբանք Զանկետաղբ
- ✓ 6 . Ծղաւ Ծղաւ
- ✓ 7 . Ճահուի Ճահուի
- ✓ 8 . Երնջակ Ալմայ
- ✓ 9 . Կաշական Օրորոսպար
- ✓ 10 . Արեւիտ Մեղբէ

Գեղարգունի գաւառին մերձ է Գեղամայ
ծով, որ Սեան անունով կղզի մի ունի, որով
Սեանայ ծով կամ լիճ էլ կ'ըսուի : Սեան կղզ-
ուոյ վրայ է համանուն կրօնաւորաց վանքը :
Նշանաւոր են նաև՝ Գառնի աւանք և Գեղար-
գայ վանք, որ առաջ Այրիվանք կ'ըսուէր :

10—ԱՐՅԱԽ

2—Այս նահանգք Սիւնեաց աշխարհի ա-
րևելակողմն է և անոր մի մասը կը համարուի :

որուն համար՝ փոքր Սիւնիք էլ կ'ըսուի : Այս
երկրի հարաւորեկեան մասը լեռնոտ է և
անմատչելի տեղեր շատ ունի, մնացեալն էլ
դաշտային : Հողք բարեբեր է : Ունի արծա-
թի, երկաթի և պղնձի հարուստ հանքեր :

Այս նահանգի գաւառներն են՝

- ✓ 1 . Մեա հաբանք Ծուշի
- ✓ 2 . Արեւտ Արեւտ
- ✓ Գառնիտ Ծածկոր

Արցախ նահանգի մէջ երևելի էին՝ Գան-
ձասար և Թագէի վանքեր :

1—Այնիտ և Արցախ նահանգներու սահմանները որո՞նք
են, է՞նչ մակերևոյթ ունին : Այնեաց աշխարհի բերեբը
որո՞նք են : Ի՞նչ գետերէ կայ այս երկրի բնակչաց վրայ :
Բանի՞ց բաւարարուի : Ո՞ր գաւառի վրէժն Գեղամայ ծովը և
էնչո՞ւ Սեանայ ծով էլ կ'ըսուի :

2—Արցախ նահանգը է՞նչ բերք ունի և քանի՞ գաւառ :

11—ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

1—Փայտակարանք՝ կապակց ծովի, Ուտի
և Սիւնեաց նահանգներու մէջ կ'ինայ : Այս
երկիրը դաշտային է և առատ արօտներով

Ծածկուած : Ունի նաւթի և աղի հարուստ հանքեր :

Այս նահանգը երեք գաւառ ունի՝

- 1. Վարդանակերտ Վարդանակերտ
- 2. Բազաան Պաշո-
- 3. Դարանդաշտ Դարանդաշտ

Փայտակարան նահանգի մէջն էին՝ փայտակարան, Վարդանակերտ և Տիգրանակերտ քաղաքներ, նաև Պագու քաղաքը, որ այժմ՝ նշանաւոր և վաճառաշահ քաղաք եղած է, մանաւանդ իւր առատ նաւթի վաճառքով :

12—ՈՒՏԻ

2—Ուտի նահանգը սահմանակից է՝ Արձախու, փայտակարանի և Սիւնեաց նահանգներուն, Սորա հողք բարեբեր է և առատ ջրեր ունի : Երկրի մի մասը դաշտագետին է, մի մասն էլ անձաւներով և անտառներով ծածկուած : Ունի արծաթի, պղնձի, կապարի, աղի, նաւթի և քարածուխի առատ հանքեր :

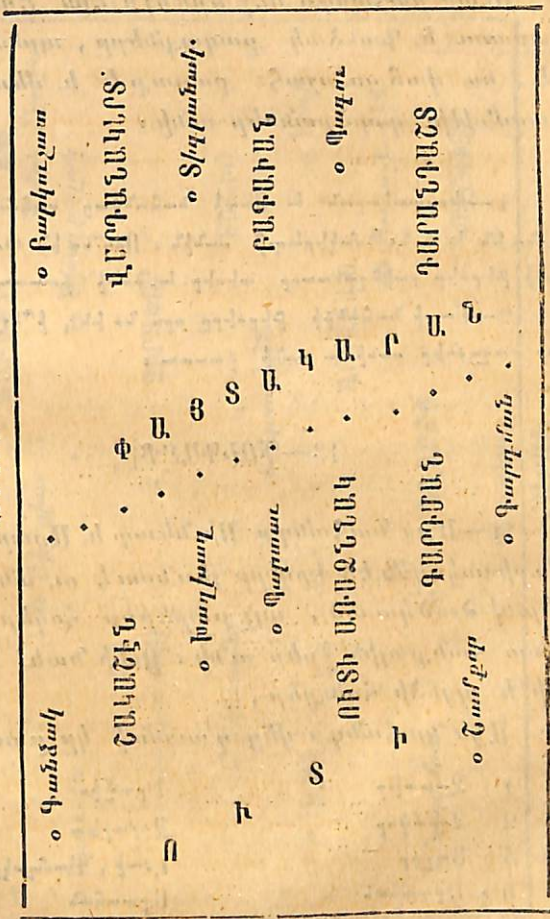
Այս նահանգի գաւառներն են՝

- 1. Ուտի արանջնակ Ճեւաշի պերտ
- 2. Շակաշն Լիւնճե *Գաւազաբ*
- 3. Դարբնան Դրբնան

ՓԱՍՏԱՍԿԱՆ

ՍԻՒՍԻՆ

ՈՒՏԻ

Ուսի նահանգի մէջ երևելի էին Շամբոր, Պարաու և Գանձակ քաղաքները, այժմ կէսնէ, սա փոճառաշահ քաղաք է և մետաքսի բազմաթիւ գործրաններ ունի:

1—Փայտակարան և Ռոսի նահանգաց սահմաններ ուր նա էն և է՛ն՝ ճակերուցն ունին: Որո՞նք էն Փայտակարանի բերէր սւ նշանաւոր սեղեր և Բանի՞ Գաւառ ունի:

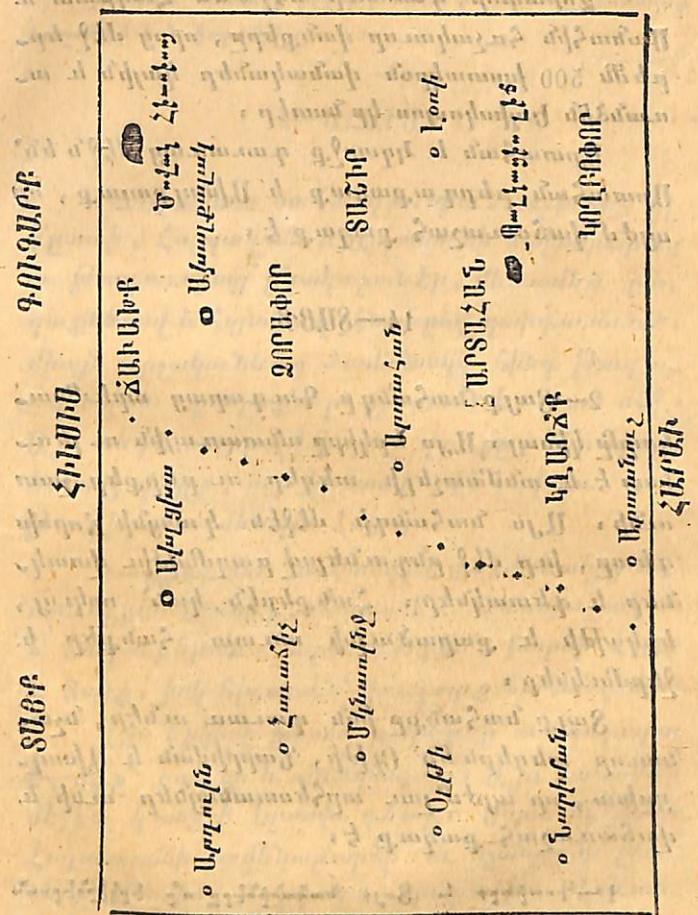
2—Ռոսի նահանգի բերէրը որո՞նք էն, է՞ն՝ նշանաւոր բազմեր ունի և Բանի՞ Գաւառ:

13—ԳՈՒԳՍՆՈՒՅ՝

1—Սյու նահանգը Սիւնեաց և Արարատայ հիւսիսահարցմն է: Կրկիրը լեռնաւ է ու անտառներով ծածկուած, այլ բարերեր հողեր և առատ հանքային շրեր ունի: Ունի նաև՝ երկաթի և պղնձի հանքեր,

Այս նահանգը վից գաւառի կը բաժնուի՝

✓ 1 • Զասիտ	Երզնէ
✓ 2 • Զորագոր	Զորագոր
✓ 3 • Տաշէր	Լուի, Բամպակի
✓ 4 • Արդանան	Արդանան
✓ 5 • Կողբ-գոր	Խաղար, Պոռաւալ
✓ 6 • Կարվէ	Արդանան

Չորափոր գաւառի մէջն են Հաղբատ և Սանահին հուշակաւոր վանքերը , որոց մէջ երբեմն 500 խտտակրօն վանականներ կային և առանձին Եպիսկոպոս կը նստէր :

Արտահան և կղարջք գաւառաց մէջն են՝ Արտահան բերդաքաղաք և Ախալքալաք , որ այժմ վաճառաշահ քաղաք է :

14—ՏԱԹՔ

2—Տայք նահանգը Գուգարաց արևմտա՝ կողմը կինայ : Այս երկիրը անտառային ու լեռնոտ է և անմատչելի տեղեր ու բերքեր շատ ունի : Այս նահանգի մէջէն կ'անցնի Ճորոխ գետը , իւր մէջ ընդունելով բազմաթիւ վտակներ և գետակներ : Հանքերէն կան՝ ոսկոյ , երկաթի և քարածուխի առատ հանքեր և ջերմուկներ :

Տայք նահանգը ինն գաւառ ունէր , նշանաւոր տեղերն են՝ Օլթի , Նարրիման և Ախալքալաք , որ այժմ լաւ արհեստանոցներ ունի և վաճառաշահ քաղաք է :

1—Գուգարք և Տայք նահանգները ո՞ր երկրներուն սահմանակից են : Ի՞նչ դիրք ունին : Գուգարաց բերքեր ո՞րքո՞նք են և Կանի՞ գաւառ ունի :

2—Տայք նահանգի բերքեր որոնք են և ի՞նչ նշանաւոր քաղաքներ կան իւր մէջ :

15—ԱՐԱՐԱՏ

1—Արարատ նահանգը , որուն աշխարհ էլ կ'ըսուի , Հայկաղուն և Արշակունի նախարարաց ու թագաւորաց բնակարան էր , մեծամեծ քաղաքներով և հոյակապ շէնքերով զարդարուած . միայն Արշակունեաց ժամանակը հինգ թագաւորանիստ քաղաքներ չինուած է սորա մէջ : Այս տեղէ սուրբ Էջմիածնի վանքը , մեր պարսկականաց վայրը , ուր կը նստի վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց :

2—Արարատ նահանգին սահմանակից են՝ արևելքէն Սիւնիք . հարաւէն՝ վասպուրական և Տուրուբերան . արևմուտքէն՝ Բարձր Հայք և Տայք . իսկ հիւսիսէն՝ Գուգարք նահանգներ :

Այս երկիրը խիստ բարեբեր ու պարարտ է , օգը՝ քաղցր և առողջարար : Այս նահանգի մէջէն կ'անցնի Երասխ գետը : Սորա մէջն են Հայաստանի ամենաբարձր ու նշանաւոր լեռները՝ Մասիս , Բարդոզ , Չրաբաշխ , վանանդայ և Չարիշատայ սարերը : Ունի մեծ ու ծաղկալից հովիտներ . վանանդայ , Շիրակայ ,

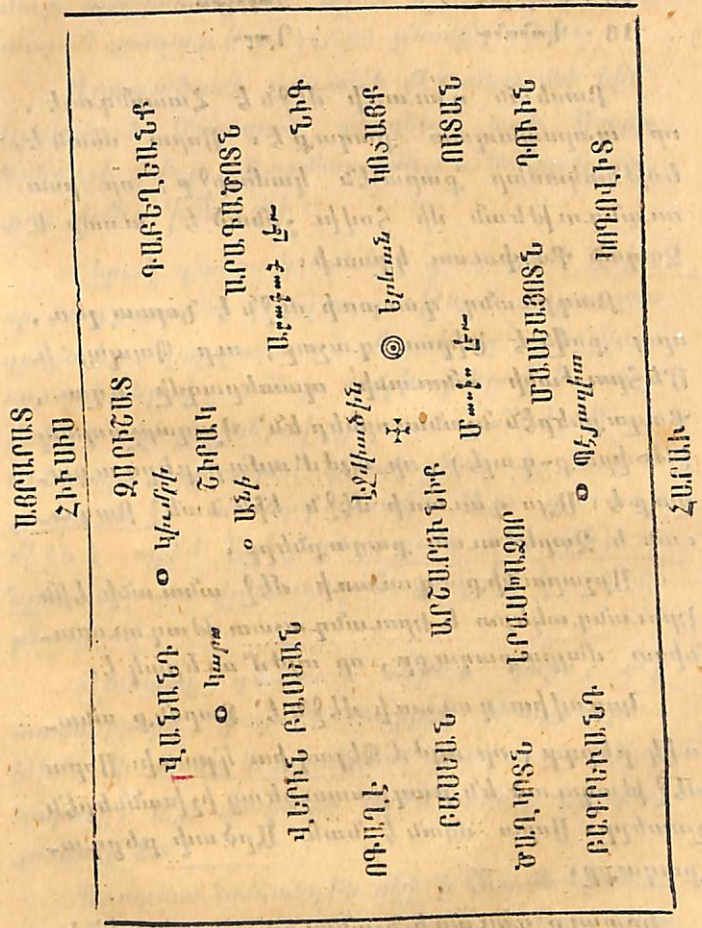
Բասեւոյ և Բագրևանդայ ընդարձակ ու բարերեր դաշտերը, որոց մէջէն կը վազեն Երասխին օժանդակող Արարատի մեծամեծ գետերը և կը ոռոգեն զանոնք :

Այս նահանգի մէջ լի են ընտանի ու վայրի կենդանիներ, լեռներու վրայ և անտառաց մէջ կան՝ վարտղ, կինճ, վայրի այծ, դայլ, աղուէս, նապաստակ և թռչնոց բազմաթիւ տեսակներ : Հանքերէն նշանաւոր են, ոսկւոյ, արծաթի և պղնձի հանքեր :

3—Արարատ նահանգը տանըլից դաւառու էր :

- ✓ 1 . Բասեան Հառանքուլ
- ✓ 2 . Ծաղկոտն Տէտրէն-Տահէլ
- ✓ 3 . Երասխայր Երասխայր
- ✓ 4 . Բագրևանդ Աւաղէր
- ✓ 5 . Արշարունէի Կաղղուան , Չլորան
- ✓ 6 . Մասեացոտն Պայաղէր
- ✓ 7 . Կոչուլէր Պայաղէր
- ✓ 8 . Գուշն Գառնէր Պաղար
- ✓ 9 . Ոսրան Ոսրան
- ✓ 10 . Կոթայտ Երևան
- ✓ 11 . Նէի Կեօշայ
- ✓ 12 . Արաբաշոտն Սարդաստաղար
- ✓ 15 . Գաբէղէանտ Վէրէն Բասէն
- ✓ 14 . Շէրակ Կիւմրու

ուս
Համար
14

15 . Զարեշոր

Զարեշոր

16 . Վանանք

Ղար

Բասեան գաւառի մէջն է Հասանգայէ , որ պարսպապատ քաղաք է : Սորա մօտն է եօթնականար քարաշէն կամուրջը , որ ըստ աւանգութեան մի հովիւ շինած է , ուստի և Զօպան ֆօրփուսու կ'ըսուի :

Բագրևանդ գաւառի մէջն է Նպատ լեռ , որոյ քովն է Ծիրու գաշտը , ուր Պապայ և Մեհրուժանի անուանի պատերազմը եղաւ , քաղաքներէն նշանաւորներ են՝ Վաղարշապատ (թօփրաք-գալէ) , որ այժմ՝ ամուր բերդաքաղաք է : Այս գաւառի մէջն էին նաև՝ Բագաւան և Զարեհաւան քաղաքները :

Արշարունիք գաւառի մէջ անուանի էին Խրուանդակերտ և Խրուանդաշատ թագաւորանիստ մայրաքաղաքը , որ այժմ՝ աւերակ է :

Կողովիտ գաւառի մէջն է՝ Քարօնք անառիկ բերդը , որ այժմ՝ Պէյազիտ կ'ըսուի : Սորա մէջ թաղուած են բազրատունեայ իշխաններէն շատերը : Սորա մօտն է նաև Արծաի բերդաքաղաքը :

Կոտայք գաւառի նշանաւոր քաղաքն է՝ Երևան , շինուած Հրազդան գետափի վրայ ա-

մուր պարիսպներով . այժմ նշանաւոր վաճառաշահ քաղաք է և 14,000 բնակիչ ունի :

Արագածոտն գաւառի մէջ անուանի էին՝ Օշական և Աշտարակ գիւղերը , նաև Սուրբ Գրիգորի վանք , Սաղմոսավանք և Սուրբ Գէորգայ վանք 'ի Մուղնի :

Շիրակ գաւառի երևելի քաղաքն է Անի , որ Բագրատունի թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր , զարդարուած հոյակապ ու նշանաւոր շէնքերով , ամուր պարիսպներով և բաղամթիւ եկեղեցիներով , յորս անուանի էր Մայր եկեղեցին , որ այժմ՝ կիսակործան կը մնայ և քաղաքն էլ անմարդաբնակ : Այս գաւառի մէջն է այժմ՝ Աղէքսանդրապոլ (Կիւմրի) որ նշանաւոր ու վաճառաշահ քաղաք է 20,000 բնակիչով :

Վանանդ գաւառի մէջն է Կարս , ուր տաներրորդ դարուն փոքրիկ թագաւորութիւն մի սկսեց և ըսուեցաւ թագաւորութիւն Կարուց : Այս քաղաքը այժմ՝ ամուր բերդաքաղաք է :

Արարատ նահանգին մէջ 'ի հնումն նշանաւոր էին նաև Արմաւիր , Դուին և Արտաշատ քաղաքներ , որոնք այժմ՝ աւերակ են :

1—Արարար նահանգը Հայաստանի ո՞ր թափափորութեան երկրն էր: Ի՞նչ էրեւել շէնտեր ու տեղեր կան էր Տէլ: Ա՞յլ է այժմ ամենայն Հայոց կամուրջիսն և ո՞ր կը նարի:

2—Այս նահանգի սահմանները որո՞նք են, ի՞նչպէս է էր պարտեքները: Ի՞նչ նշանաւոր վրաներ, գլխաւոր և օժանդակող գետեր ու անտառնի դաշտեր կան էր Տէլ: Արո՞նք են այս նահանգի վայրէ և ընդանի կենդանիներ, իւրազաններ և ի՞նչ հաներ ունի:

3—Արարար նահանգը քանի՞ գաւառի բաժնաւոր է: Ի՞նչ նշանաւոր տեղեր, վանտեր ու գաղտներ կան էր գաւառաց Տէլ և անոցի որո՞նք այժմ շէն կամ անարդարեան էն:

Բ. ՓՈՒՐՐ ՀԱՅՔ

1—Փոքր Հայոց սահմանակից են արեւելքէն՝ Մեծ Հայք. հարաւէն՝ Միջագետք Հայոց և Կիլիկիա. արեւմուտքէն՝ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան մասը. իսկ հիւսիսէն՝ Սեւա ծով:

Հայաստանի այս մասը կը կազմէ մի բնագարձակ լեռնադաշտ, որ բարեբեր հող և առատ ջրեր ունի ու շրջապատուած է Տորոսի, Պարխարեան և Պանտոսի լեռանց շղթաներով, մէջտեղէն էլ Անտիտորոսի շղթայն՝ որ այս երկիրը երկու հաւասար մասերու կը բաժնէ՝ արեւելեան և արեւմտեան:

Փոքր Հայքը բաժնուած է երեք գլխաւոր մասերու՝ Առաջին Հայք, երկրորդ Հայք, երրորդ Հայք:

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ

2—Առաջին Հայքը կիկնայ Փոքր Հայոց արեւմտեան կողմը: Նշանաւոր քաղաքներն են՝ Մաժակ կամ Կեսարիա, Հայաստանի ամենահին քաղաքներէն մէկը, որ մեր Արամ նահապետի Մշակ անուն կուսակալը շինեց, քրիստոսէ 2,000 փարի առաջ և իւր անուամբ Աբշակ անուանեց: Կեսարիա այժմ վաճառաշահ քաղաք է և կտաւի բազմաթիւ գործարաններ ունի:

Եւդոկիա կամ Թոդատ. իրիս գետի վրայ շինուած. վաճառաշահ և արհեստներով ծաղկած քաղաք է:

Առաջին Հայոց մէջ նշանաւոր են նաև՝ Նիկոսյոլիս, Ձիլէ և Նիկիսար քաղաքները:

Բ. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ

3—Երկրորդ Հայքը Բարձր Հայոց և Ծոփաց արեւմտակողմն է: Քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Սերաստիա կամ Սվաղ, Ալիս գետափի վրայ շինուած, վաճառաշահ ու արհեստներով

ՓՈՐՔ ՀԱՅՔ
ՀԻՒՄՆՍ

• Ամառիա	• Նիկիտար	• Արշակունի	• Արշակունի
Իրիս ֆեդ	• Իրիս ֆեդ	• Նիկիտար	• Նիկիտար
• Չիլի	• Իրիս ֆեդ (Քուլար)	• Նիկիտար	• Նիկիտար
ԱՌՍՁԻՆ ՀԱՅՔ	• Սեդրակ	• Սեդրակ	• Սեդրակ
Ալեքս ֆեդ	• Նիկիտար	• Նիկիտար	• Նիկիտար
• Կեսարիա (Մաթոկ)	• Սեդրակ	• Սեդրակ	• Սեդրակ
• Շակաշեն	• Սեդրակ	• Սեդրակ	• Սեդրակ
S	7	7	7

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Ճաղկեալ քաղաք է: Սորա շուրջը՝ գահի, մարմարի և աղի հարուստ հանքեր կան:

Տարանտա, Սեբաստիոյ հարաւակողմք, Կիւրիւն, Ակն և Արապկեր քաղաքները:

Գ. ԵՐՐՈՐԻ ՀԱՅՔ

4—Երրորդ Հայոց սահմանակից են՝ արևելքէն Եփրատ գետ. հարաւէն՝ Կիլիկիա. արևմուտքէն՝ Առաջին Հայք. հիւսիսէն՝ Երկրորդ Հայք: Երևելի քաղաքն է Մելիտինէ (Մալաթիա) որ ՚ի հնունմն բազմամարդ և անուանի քաղաք էր, այժմ՝ 18,000 բնակիչ ունի, նըշանաւոր է բամպակի և ափիոնի վաճառքովն:

Երրորդ Հայոց մէջն է Քեսուն, Սամուսատ, որ ՚ի հնունմն երևելի քաղաք էր: Այս վերջինի մէջ գտաւ Սուրբն Մեսրոպ հայկական տառերը և հիմնեց առաջին ուսումնարանը:

1—Փոք Հայոց սահմաններ որոնք են. Ի՞նչ դիրք ունի և ո՞ր վերանց շղթաներով շրջապատուած է: Անորից բոլոր լեռնա Փոք Հայոց ո՞ր կողմն կ'ենայ և զայն անի՞նչ հետն է:

2—Առաջին Հայտ Փոք Հայոց ո՞ր կողմն կ'ենայ և Ի՞նչ նշանաւոր քաղաքներ կան իւր մէջ:

3—Երկրորդ Հայտ այս երկրն ո՞ր կողմն է և ի՞նչ քաղաքներ որոնք են:

4—Երբ որ Զայոյ սահմանները որոնէ են, ի՞նչ նշանակար տեղեր կան իւր թիւ: Սահմանար տալուի Զայոյ ի՞նչ գիտեմք իւր:

Գ. ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

1—Միջագետաց հիւսիսային մասը իսկը բունէ անտի Զայոյ իշխանութեան ներքև լինելուն՝ Միջագետք Զայոյը բուռեցաւ, ու կ'ինաց Աղձնեաց նահանգի հարաւակողմը, Յփրատ ու Տիգրիս գետերու մէջ տեղը:

Այս երկրի հիւսիսակողմը լեռնոտ, իսկ հարաւային մասը դաշտային է, ուր հողի բարեբերութեամբ ու քաղցր օդովն յառաջ կու գայ տաք կլիմայի տակ աճող բոյսերն ու կենդանիք:

2—Զայոյ Միջագետաց գլխաւոր քաղաքներն են՝ Մճրիս (Միսիբիս) որ 'ի հնուն թագաւորանիսա քաղաք էր, կրկնակի պարիսպներով ամրացած: Ունէր հոյակապ ու փառաւոր շէնքեր այլ այժմ աւերակ է ու շէնքերէն հազիւ մի քանիսը կիսակործան կը մնան:

Եդեսիա կամ Ուռհա, Զայոյ թագաւորանիսա մայրաքաղաք էր, գեղեցիկ շէնքերով ու հզոր պարիսպներով շրջապատուած: Այժմ ևս նշանաւոր վաճառաշահ քաղաք է արհեստ.

ԱՐԵՒԵԼԻՔ

ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՀԱՅՈՑ ՀԻՒՍԻՍ

Տ	Ի	Գ	Ր	Ի	Ս	Գ	Ե	Տ
	Փ	Ր	Ս					
Փարսնա	Միսան	Նշնիկ	Փարսեպիսու	Վաներակ	Մեքրիս	Փոչկիսար	Մճրիս	Զայիսա
Երբան	Եդեսիա (Սուհա)	Զարմէշ	Սեւուհ	Սելուրան	Մեքրիս (Միսիբիս)			
							Մարան	
							Արլան քաղ	
								Նիկիփորիսն (Ուռհա)

ՀԱՅՈՑ

ԱՐԵՒՄՈՒՏԻՔ

ներով ծաղկած: Ունի 40,000 բնակիչ, որոյ մեծագոյն մասը քրիստոնեաներ են:

Մէրաին, լերան վրայ շինուած ամուր քաղաք է: Նշանաւոր են նաև Բիրտա (Պիլէճիկ) Հայոց թագաւորներէն շինուած, Սևաւերակ, Ռաքքա և Խառան քաղաքներ:

1—Միջագետքի ո՞ր մասն Հայոց միջագետք կ'ըսուէր: Սահմաններ որո՞նք են: Ի՞նչ դիրք ունի և ի՞նչպէս է այս երկրի պոպուլացիան:

2—Հայոց Միջագետքի բնակչութիւնը որո՞նք են: Երեւոյն տարածք ի՞նչ շէնքեր ունի և ի՞նչ քաղաքներ:

Դ. Կիլիկիա

1—Հայաստանի սահմաններէն դուրս Կիլիկիոյ երկրին մէջ սկսաւ Հայոց Ռուբինեանց տէրութիւնը, ու այն օրից Կիլիկիան Հայաստանի մի մասը կը համարուի:

Կիլիկիայի սահմանն է արևելքէն՝ Եփրատ գետը. հարաւէն՝ Միջերկրական ծով. արևմուտքէն՝ Տորոսի արևմտեան ճիւղերը. հիւսիսէն Փոքր Հայք:

Այս երկրի հարաւային ծովեզերեաց մասը դաշտային է, իսկ հիւսիսային մասը Տորոս լեռան շղթայով պատած: Դաշտային Կիլիկիոյ

օդը ամառն մէջ տաք ու վատառօղ է, առհողջ խիստ բարեբեր և կը բուսցնէ ջերմ կլիմայի տակ աճող ամեն բոյսերը, որոցմէ նշանաւոր են՝ արմաւ, թուրինջ, նարինջ, լիմոն, ձիթապտուղ, նուռ և առատ բամպակ: Կենդանիներէն կան՝ ոչխար, այծեամ, գոմէշ, ձի, կով եւ: Իսկ հանքերէն՝ երկաթ, աղ, ծծումբ, արծաթ և հանքային ածուխ: Ունի առատ ջրեր, մեծ ու ողողող գետեր և ջերմուկները,

2—Կիլիկիա իւր ճոխ ժամանակներու մէջ 400-ի մօտ քաղաքներ և անմատչելի բերդեր ունէր, հազարէն արևլի ամրոց, որոց մեծագոյն մասը այժմ արևելի դարձած է: Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Տարսոն, որ հին ու անուանի քաղաք է, Միջերկրական ծովի մօտ Կուղնոս գետափի վրայ շինուած,

Հին շէնքերէն անուանի են Հայոց թագաւորական պալատն, գանձատունը և սուրբ Սոփիա եկեղեցին, ուր մեծն Լևոն իշխանը թագաւոր օծուեցաւ: Տարսոն այժմ վաճառաշահ քաղաք է և 20,000 բնակիչ ունի:

Սիս, Տորոս լեռան ստորոտը շինուած, Ռուբինեանց տէրութեան մայրաքաղաքն էր, գեղեցիկ շէնքերով ու ահաւոր պարիսպներով ամրացած, ի սոցանէ ցարգ կիսակործան կը

Քան թագաւորական պալատն, գանձատունն
և Սուրբ Սովիա եկեղեցին : Այս տեղը կը նս-
տի Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսն որ Ներսէս
Շնորհաբոյ յաջորդութիւնն է : Միս այժմ 7,000
բնակիչ ունի և իւր շրջակայք շատ բարեբեր են :

Մտանա, իսկը բանէ անտի Կիլիկիոյ մեծ
ու անուանի քաղաքներէն մէկն է, Մարոս գե-
տափի վրայ շինուած, սորա գիրք ցած ու օղբ
վատառող է, այլ իւր դաշտերն բարեբեր են :

Անարգարա, Ռուբինեանց ժամանակ երև-
ելի բերդաքաղաք էր, այժմ վտարիկ գիւղ է
Պիւռամոս գետափի վրայ :

Մարաշ կամ Գերմանիկ Կեսարիոյ, Տորոսի
լեռնաշղթայի վրայ շինուած Կիլիկիոյ երևելի
քաղաքներէն մէկն է : Ունի բարեբեր հող և
առատ պտուղ :

Իսսոս կամ Այաս, որ երբեմն երևելի նա-
ւահանգիստ էր, որոյ ծովածոց վերջէն Հայոց
Մոց բուռեցաւ, ուր կ'երթեկէին Հնդկաստանի
և վենետիկոյ վաճառականներ : Այժմ այս
քաղաքը իւր նախնի նշանակութիւնը կորսնցու-
ցած է :

Անթապ, որ իւր հայ բնակչաց ճարտա-
ութեամբ զարդացած վաճառաչահ քաղաք է :

Կիլիկիոյ
Շինութիւն

Տ	Վ	Ե	Շ	Ն	Գ	Ք	Ո	Փ	Ր	Ա	Ս
Վախճանի բերդ	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի	Վախճանի
Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա
Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա
Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա
Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա	Սուրբ Սովիա

Ձէյթուն, անմատչելի լեռներու մէջ շինուած 2,000 տուն բնակիչով, որ համարեա բոլորն էլ հայ են: Ունի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի ուր Ձէյթունի Եպիսկոպոս կը նստի: Այս քաղաքի շրջակայք երկաթի հարուստ հանքեր կան, որոնք տեղացիք մշակելով կը պարապին երկաթագործութեամբ:

Ձէյթուն քաղաքի մօտ կ'ինայ Ուլնի աւան և Հաճին:

Կիլիկիոյ մէջ նշանաւոր են նաև Համբրոն աւան, Բարձր բերդ, Վահկայ բերդ, Հոռմկըլայ և Սեաւ լեռ, որոյ վրայ Ռուբինեանց տէրութեան ժամանակը բազմաթիւ վանքեր կային: Այս լեռան հարաւակողմն է Դրազարկ երևելի վանքը, որոյ մէջ շատ հայ թագաւորներ և բնտիր վարդապետներ թաղուած են,

1—Կիլիկիան երբ Հայաստան ըստեցաւ և ի՞նչ էր դարձաւ: Կիլիկիոյ սահմաններ որո՞նք են: Ի՞նչ էր անի այս երկիրը, ի՞նչ էր իւր օրն ու պողոթներովնը: Ի՞նչ բոյներ, կենդանիներ և հասեր կան իւր տե՛ղ:

2—Կիլիկիա իւր ճոճ ժամանակը ո՞րքա՞նք էր, բերք և սփռոց ունէր: Գաղափարներն որո՞նք նշանաւոր են և ի՞նչ գիտելիք կայ իրենց վրայ: Ո՞րք է այժմ Կիլիկիոյ կուրախիւտն և ու՞ր կը նստի: Ուր կ'ինայ Սեաւ լեռ և ի՞նչ գիտելիք կայ սորա և Դրազարկ վանքի վրայ:

Մ Ա Ս Ն Գ .

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1—Հայ ազգք իւր անկախութիւնը կորսնցնելէ յետոյ Հայաստանը զանազան ժամանակ զանազան իշխանութեանց և փոփոխութեանց ենթարկեցաւ: Այժմ էլ երեք տէրութեանց սահմաններու մէջ ինչպիսիք, երեք մաս բաժնուած է՝ Օսմանեան Հայաստան, Ռուսի Հայաստան, Պարսից Հայաստան:

Ա . ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

2—Օսմանեան Հայաստանը կը պարունակէ Մեծ Հայոց Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Աղձընիք, Մոկք, Կորճեայք, Տուրուբերան և Վասպուրականի արևմտեան մասը: Հարաւ, արևմտեան կողմէն՝ փոքր Հայք, Միջագետք Հայոց և Կիլիկիա, որք ընդ ամենը 7,500,000

բնակիչ ունի, որոցմէ 1,500,000 Հայեր են :
Օսմանեան Հայաստանը Ռուս Հայաստանից կը
բաժնուի Մասիս, Բարդոզ, Չրաբաշիս և Պար-
խար լեռներով : Պարսկաստանից՝ Բուժունեաց,
Սեւ լեռանց և Չուխ լեռանց շղթաներով :

Օսմանեան Հայաստանը մի քանի նահանգ-
ներու՝ Կուսակալութեանց, նահանգներն էլ
գաւառներու՝ Միւթէսարիֆութեանց բաժնու-
ած է ; որք առ հարկին կը փոփոխուին և նոր
բաժանումներ կունենան :

Մեծ Հայքը այժմ հետեւեալ Կուսակալու-
թեանց բաժնուած է՝

- Ա. Կարնոյ կամ Էրզրումի Կուսակալութիւն .
- Բ. Վանայ Կուսակալութիւն .
- Գ. Հէքարիի Կուսակալութիւն .
- Դ. Բաղէշի Կուսակալութիւն .
- Ե. Տիգրանակերտի կամ Տիարպէքիի Կու-
սակալութիւն .
- Զ. Խարբերդի գլխաւոր Միւթէսերիֆութիւն .

Ա. ԿԱՐՆՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ .

3—Կարնոյ նահանգը իւր նշանաւոր դիրքով
Թիւրքիոյ Հայաստանի բարձր ու գլխաւոր
Կուսակալութեան տեղն է և կը կազմէ հին

Հայաստանի Բարձր Հայք և Տուրքերանի
հիւս. արեւմտեան մասը : Այս նահանգը մեծա-
մեծ լեռներ, առատ ջուր, ընտիր և բարեբեր
հողեր ունի, որոց մէջ նշանաւոր են Կարնոյ և
Երզնկայի գաղտեր, ուր մշակութիւնը ըստ բա-
ւականին յառաջ գացած է : Հարուստ է աղի,
երկաթի, քարածուխի, սոսկւոյ հանքերով և
հանքային առողջարար ջրերով : Անուանի են
Իւր ձին, ոչխարն ու շորին :

Կարնոյ Կուսակալութեան բնակչաց մեծ
մասը Հայ և Թիւրք են . Հայերը հողագործու-
թեան, արհեստներու և վաճառականութեան
կը պարապին . իսկ Թիւրքերը՝ գլխաւորապէս
քաղաքային պաշտօնեայ և մի մասն էլ հողա-
գործ են :

Գլխաւոր քաղաքներն են,
Կարին (Էրզրում) Օսմանեան Հայաստանի
առաջին վաճառաշահ և գեղեցիկ քաղաքնե-
րէն մէկն է, շրջապատած երկու կարգ ամուր
պարիսպներով և եօթանասուն երկու աշտա-
րակներով : Ունի մօտ 90,000 բնակիչ, որոցմէ
30,000 հայ են և կը պարապին առաւելագէս
արհեստներու և վաճառականութեան : Ար-
հեստներէն օր աւուր կը յառաջանայ բամպա-
կաղործութիւն, մետաքսագործութիւն, պղն-

ճագործութիւն և երկաթագործութիւն : Կար-
ինք՝ նշանաւոր է նաև իւր առատ ջրերովն ,
հին ու գեղեցիկ շէնքերովն , որոցմէ անուանի
են՝ Ուլու-ձամի մզկիթը և Չիֆթէ մինարէն ,
որ յաղճագակեայ գոյնգոյն աղիւսներով շի-
նուած է : Հայերը ունին սուրբ Աստուածածին
անուամբ մի մեծաշէն եկեղեցի , ազգային բա-
րեկարգ վարժարան և առաջնորդարան , ուր
կը նստի այս նահանգին Առաջնորդը : Կարնոյ
մէջ նշանաւոր է նաև Սանասարեան վարժա-
րանը , որ 1881-ին Աղա Մկրտիչ Սանասարեանի
բարերարութեամբ հիմնուեցաւ :

Սպեր , ամուր բերդաքաղաք է , ճորձ
գետի վրայ շինուած : Այս քաղաքի շուրջը
գեղեցիկ պարտէզներ և այգիներ կան : Ունի
բարերեր հողերը , առատ մեղրամոմ , ոսկւոյ և
պղնձի հարուստ հանքեր :

Բարերդ , ճորձ գետի վրայ շինուած
ամուր քաղաք է , գեղեցիկ տեսարանով , ունի
9,000 բնակիչ որոցմէ 3,000 հայեր են :

Երզնկա (Երիզա) Եփրատ գետի վրայ
շինուած վաճառաչահ և անուանի քաղաք է ,
18,000 բնակիչով , որոցմէ 6,000 հայեր են :

Այս նահանգի մէջ նշանաւոր է նաև Կա-
մախ , որ հին առեն Անի կըսուէր , և Հասան-

ղալայ , որոյ մօտ է Չօպան քեօփրիւսի բնուած
եօթնակամար կամուրջը , սր բոտ աւանդու-
թեան մի հովիւ շինած է :

Բ . ՎԱՆԱՅ ԿՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

4—Վանայ Կուսակալութիւնը կը տարածի
Վասպուրականի արևմտեան՝ Մոկաց և Կոր-
դուաց արևելեան մասերու վրայ :

Այս նահանգը մեծ մասամբ լեռնոտ է ,
սորա մէջն է՝ Սիփան , վարագոյ լեռ , Ընճա-
քիսար , Արտօս և Առնոս լեռներ ու Մոկաց
լեռինք : Ունի ընդարձակ դաշտեր բարերեր
հողերով , որոցմէ նշանաւոր են Ապաղայի
դաշտ , Արջակու դաշտ և Գաւազանի դաշտը ,
այլ մեծ մասամբ անմշակ թողուած : Կան
առատ ջրեր , պտղաբեր և գինեբեր այգիներ
ու ընդարձակ անտառ հարաւ . արևմտեան մաս-
սերու վրայ : Կենդանիներէն անուանի են՝ իւր
ընտիր ոչխարներ , եզն , գոմէշ , ձի և վայրի
զանազան կենդանիներ , որոցմով լի են իւր
լեռներ և անտառայ մէջ : Ունի նաեւ երկա-
թի , աղի , քարածուխի , նաւթի և կաւիճի
հարուստ հանքեր ու շինութեան ընտիր և
յարմարաւոր քարահանք :

Այս նահանգի մէջն է Բղնուեեաց կամ Աղի ծովը, որ երկրի գլխաւոր քաղաքի անուամբ վանայ ծով կ'ըսուի: Ունի չորս կղզիներ, Աղթամար, Լիմ, Կտուց և Առտէր որ այժմ անբնակ է: Աղթամար կղզւոյ վրայ է համանուն կրօնաւորաց վանքը և սուրբ Խաչի փառաւոր տաճարը, զոր Արծրունի Գաղիկ թագաւոր շինեց: Այս վանուց մէջ կը նստի Աղթամարայ Կաթուղիկոսը:

Վանայ նահանգի մէջ նշանաւոր է վարդապ սուրբ Նշանի վանքը, վարազ լերան ստորուրը շինուած: Այս վանուց մէջ Խրիմեան Հայրիկը 1857-ին ժառանգաւորաց վարժարան թանգարան և տպարան մի հաստատեց, որմէ «Արծուի վասպուրական» անուամբ ամսութերթ կը հրատարակէր: Մնացեալ վանքերէն անուանի են՝ Նարեկայ վանք, սուրբ Գրիգոր Նարեկացւոյ անուամբ, սուրբ Գրիգորի վանք, Կարմիրուոր և սուրբ Խաչի վանքերը:

Այս նահանգի բնակչաց մեծագոյն մասը հայեր են, որոց պարապմունքն է՝ արհեստ, վաճառականութիւն, հողագործութիւն և անասնաբուծութիւն:

Քաղաքներէն նշանաւոր են՝

Վան, համանուն ծովի մօտ շինուած շատ

հին քաղաք է ամուր բերդով, շրջապատուած բնդարձակ և գեղեցիկ այգիներով: Ունի 30,000 բնակիչ, որոցմէ 20,000 Հայ են ու կը պարապին արհեստներով, վաճառականութեամբ մի մասն էլ հողագործութեամբ: Արհեստներէն օրէ ցօր կը յառաջադիմէ ասրագործութիւն, որոյ համար շատ գործարաններ բացուած են, ուր կը գործուին ընտիր և դիմացկուն մանիսաններ: Նշանաւոր է վանայ շալը, Շատախու հայ բնակչաց պիտանի դիւար, որ շատ տեղեր 'ի վաճառ կը տարուի: Վանայ բերքերէն յայտնի են՝ իւր բաղմատեասկ պշառուղիներ, նուռ, թուզ, խաղող և գինին որ առատութեամբ կ'ելլէ. մեծ քանակութեամբ 'ի վաճառ կը հանուի՝ կաշի, տառեխ ձուկ, բնկոյգիւնոյ կոճղ, բոյակ և նժոյգ ձիեր: Վանայ մէջ կան մեծ և գեղեցիկ շէնքեր, պատմական հնութիւններ և բուեռագիր արձանագրութիւնք: Իւր գրից բնդարձակութեան պատճառաւ ունի աասն երկու եկեղեցի, տասնէն տելի ծխական և մասնաւոր վարժարաններ, որոց մէջ նշանաւոր է Կեդրոնական վարժարանը:

Այս քաղաքի շրջակայ գիւղօրէից մէջ անուանի է՝ Աւանց գիւղաքաղաքը, որ վանայ

ծովի նաւահանդիսան է , ուր հարիւրէ՛տ աւելի երթեւեկող նաւեր կան : Ունի ընդարձակ այգիներ և ծառաստան :

Արտամեա գիւղը՝ վանայ ծովի արևելեան ափի վրայ շինուած գեղեցիկ տեսարանով և ընդարձակ պարտէզներով :

Արճէշ , Արձկէ և Խրաթ , վանայ ծովափի մօտ շինուած , ընդարձակ գիւղաքաղաքներ են աներակ բերդերով . ունին բարեբեր հողեր և առատ բերք :

Գ . ՀԷՔԱՐԻԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻԻՆ

5—Այս կուսակալութեան երկիրը Մոկաց , Կորճէից արևելեան մասերու և վասպուրականի Աղբակ գաւառի մէջ կ'ընայ : Դիրքը լեռնոտ է , տեղ տեղ փոքր գաշտեր կան բարեբեր հողերով և ջրերով : Ունի ոչխարաց ընտիր հօտեր և վայրի բազմաթիւ կենդանիք :

Այս նահանգի բնակիչները Ասորի , Փիւրտ և մասամբ Հայ են , առաջինները կը պարապին անասնաբուծութեամբ , մի փոքր մասը հողագործութեամբ , այլ առաւել պարապորդ կեանքով . իսկ Հայերը երկրագործութեամբ արհեստներով , Հայ կանայքն էլ ընտիր ձեռագործներով , (գորգ , կապերտ , շալ) :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Պաշգալէ , ուր կը նստի նահանգի կուսակալը , ունի 400 տուն բնակիչ

Պաշգալէի մօտ է սուրբ Բարդուղիմէոսի հռչակաւոր վանքը , որ այս գաւառի առաջնորդանիստ տեղն է :

Ճուլամերկ , Չապ գետափի վրայ շինուած ամուր բերդաքաղաք է , 3,000 տուն բնակիչ ունի : Մորա մօտ է Գօջանիս գիւղը , ուր կը նստի Ասորոց Պատրիարքը (Մարշալման) :

Գ . ԲԱՂԷՇԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻԻՆ

6—Բաղիշի կուսակալութիւնը կը տարածի Տուրուբերան նահանգի և Մոկաց հիւսիսային մասի վրայ : Այս նահանգը կը շրջապատեն արևելքէն՝ Գրդուռ , Ներբուլդ և Սիւխան լեռներ , հիւսիսէն Բիւրակնեան լեռ , հարաւէն Խոյթ լեռ և Մոկաց լեռինք : Մորա մէջէն կանցնին Եփրատ և Տիգրիս գետեր , որոց կ'օժանդակեն այս երկրի մեծ և փոքր գետեր , յորս նշանաւոր են՝ Մեղրագետ , Խնուսայ գետ , Բաղիշու գետ : Ունի բարեբեր գաշտեր , ուր առատօրէն կը բուսին ցորեն , գարի . նշանաւոր է այս երկրի մեղր , գաղպէն , գղթոր ,

ձխախոտ և զանազան պտուղներ : Կան սսկւոյ , արծաթի , երկաթի , նաւթի , ծծումբի և աղի հարուստ հանքեր :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Բաղէշ, համանուն գետափի վրայ շինուած ամուր բերդաքաղաք է . այս տեղը կը նստի նահանգի կուսակալը : Բաղէշը ըստ բաւականին ծաղկած է վաճառականութեամբ և արհեստներով : Ունի քարաշէն գեղեցիկ տներ , վաճառանոցներ և 24,000 բնակիչ , Հայեր ունին չորս եկեղեցի և ազգային ծխային վարժարաններ եկեղեցեաց և շրջակայ վանքերու ծոց :

Մուշ, Տարօն գաւառի գլխաւոր քաղաքն է : Ունի 10,000 բնակիչ , որոցմէ 5,000 հայ են : Այս քաղաքը հինգ թաղերու կը բաժնուի , որոց իւրաքանչիւրին մէջ կան մի մի եկեղեցի և վարժարան : Մուշ նշանաւոր է իբրև վաճառաչահ քաղաք , որմէ մեծ քանակութեամբ կը հանուի ձխախոտ որ անուանի է , նաեւ՝ մեղր , գինի , գազպէ և :

Մշոյ հիւսիսակողմն է Ս . Կարապետի հրոշակաւոր վանքը , ուր 1867-ին խրիմեան Հայրեկը հաստատեց թանգարան և տպարան , որմէ «Արծուիկ Տարօնոյ» անուամբ շաբաթա-

թերթ կը հրատարակուէր : Այժմ այս վանուց մէջ կայ բազմաթիւ միաբանութիւն և ժառանգաւորաց բարեկարգ վարժարան :

Ե . ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

7—Տիգրանակերտի կուսակալութիւնը կը բաղկանայ Աղձնեաց , Կորդուաց , Մոկաց արևմտեան , Ծովաց հարաւային և երրորդ Հայոց արևելեան մասերէն :

Այս նահանգի հիւսիս և արևելակողմը լեռնոտ , իսկ հարաւակողմը դաշտային է , ուր հողի բարեբերութեամբ և ջերմ օդովն յառաջ կուգան բազմատեսակ բերքեր և կենդանիք : Սորա մէջէն կանցնի եփրատ գետ որուն կ'օժանդակեն այս երկրի բազմաթիւ վտակներ : Ունի ոսկւոյ , արծաթի , երկաթի , պղնձի , կապարի , նաւթի , քարածուխի հարուստ հանքեր և ջերմուկներ :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Տիգրանակերտ (Տիարպէքեր) . Տիգրիս գետի վրայ շինուած ընդարձակ և վաճառաչահ քաղաք է , լայն ու ամուր պարիսպներով : Ունի 40,000 բնակիչ մեծաւ մասամբ Քիւրա և Ասորի : շէնքերէն անուանի են կուսակալին

պաշտօրը և Հայոց Մայր եկեղեցին : Այս քա-
ղաքը ծաղկած է արհեստներով , անուանի է իւր
բամպակէ , մետաքսէ կտան և ոսկեթել հիւ-
սուածները :

Արդանա ամուր բերդաքաղաք է . Ունի
4,000 բնակիչ , որմէ 1,500 Հայ են : Անուանի է
այս քաղաքի այգիներ և բնտիր խաղողն :

Հազրու , բերդաքաղաք է , իւր մէջ կը
գործուին թանձր գորգեր , կապերտ և զանա-
զան ձեռագործներ :

Սղէրա , համանուն գաւառի գլխաւոր
քաղաքն է . ունի 9,000 բնակիչ :

2. ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՄԻԻԹԻՍԷՐԻՖՈՒԹԻԿԵՆ

8—Խարբերդի միթէսէրիֆութիւնը կը
բաղկանայ Չորրորդ Հայոց նահանգէն : Այս
երկիրը խիստ լեռնոտ է , ունի բարեբեր հողեր
և առատ ջուր : Սորա մէջէն կանցնի Եփրատ
գետը և զայն երկու մասի կը բաժնէ՝ հիւսի-
սային և հարաւային : Անուանի է այս քաղա-
քի բամպակ , խաղող և բնտիր զինին : Ունի
ոսկւոյ , արծաթի , պղնձի և քարածուխի
հանքեր :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Խարբերդ , Եփրատ գետի վրայ շինուած
անուանի բերդաքաղաք է . ունի 20,000 բնա-
կիչ , որոցմէ 8,000 Հայ են : Այս քաղաքի
շրջակայք մեծ քանակութեամբ կը մշակուի՝
բամպակ , շերամ : Ունի բնտիր խաղող և գինի :

Բայու , գլխաւոր բերդաքաղաք է Եփրա-
տի վրայ շինուած , սորա մէջ կան բարեհամ-
աղբիւրներ , իւր շրջակայքն էլ բարեբեր հողեր
և առատ պտուղ :

Այս նահանգի մէջ նշանաւոր են նաև՝
Էկիլ , Ճապղղլուր , Պօկյան , Չափկածագ և
Չարսանճագ , որ չորս փոքր գաւառներ են :

1—Հին Հայաստանը այժմ ո՞ր տէրութեանց սահմանե-
լաւ մէջ կ'իկնայ , և Կաղաթիւնուպէս Կանի՞ մաս կը բաժնուի :

2—Օսմանեան Հայաստանը հին Հայաստանի ո՞ր նա-
հանգներէն կը կազմուի : Ո՞րքա՞ն է իւր բնակիչը : Սահմաններ
որո՞նք են և Կանի՞ կառավարութեանց բաժնուած :

3—Արեւոյ կառավարութեանը Մեծ Հայոց ո՞ր նահանգ-
ներէն կը բաղկանայ , որո՞նք են իւր գլխաւոր Կաղաթիւնը :
Արեւի ի՞նչ դիրք ունի և ո՞րքա՞ն բնակիչը : Ի՞նչ արհեստ-
ներ կան սորա մէջ : Ուրիշ ի՞նչ բնորոշիչ կան այս Կաղաթի
էրոյ :

4—Վանայ կառավարութեանը Մեծ Հայոց ո՞ր մասի
էրայ կ'իկնայ , որո՞նք են իւր նշանաւոր լեռներ , ջրեր ,

Բերան ու հաներ : Վանայ ծովի վրէժնի կայ :
Այս նահանգի նշանաւոր վաներն ու քաղաքներն որոնք են :
Վան քաղաքն որչափ բնակիչ ունի , քանի՞ եկեղեցի , շուր-
ջաւորն և ի՞նչ արհեստներ կան իւր վրէժնի :

5— Հետաքրքիր կուսակալութեանը Մեծ Հայոց ո՞ր նա-
հանգներէն կը կազմուի : Ի՞նչ աղբուրներ կան սորա վրէժնի
և ի՞նչ վրէժնի գործարարներ :

Հետաքրքիր գլխաւոր քաղաքներն որոնք են և ի՞նչ բե-
րելիտ կայ իրենց վրայ :

6— Բաղնիշայ կուսակալութեանը Մեծ Հայոց ո՞ր մաս-
երն վրայ կը գործածուի : Սորա նշանաւոր վաներն և գե-
ղերն որոնք են : Ի՞նչ բերք և հաներ կան այս նահանգի
վրէժնի : Գլխաւոր քաղաքներն և վաներն որոնք են :

7— Տեղագրական կուսակալութեանը Մեծ Հայոց ո՞ր
կողմ կ'ընայ , ի՞նչ գլխաւոր գետեր կան սորա վրէժնի և ի՞նչ
հաներ : Ո՞րն է այս կուսակալութեան գլխաւոր քաղաքն ,
որչափ բնակիչ ունի : Մնացեալ նշանաւոր քաղաքներն և
տեղերն որոնք են :

8— Խաբէրդի վանքերի վանքի Մեծ Հայոց ո՞ր
նահանգի վրէժնի կ'ընայ , որչափ բնակիչ ունի : Ուրիշ ի՞նչ
գլխաւոր տեղեր կան սորա վրէժնի :

ՓՈՒՔՐ ՀԱՅԲ

1— Փոքր Հայք բաժնուած է՝ երեք կուսակալութեանց սահմաներու մէջ , ինկիւրիի կու-
սակալութեան կը վերաբերի՝ Առաջին Հայք :
Տրապիզոնի կուսակալութեան՝ երկրորդ Հայք :

Սեբաստիոյ կամ Սվազի կուսակալութեան՝ եր-
րորդ Հայք :

Փոքր Հայք այժմ 1,700,000 բնակիչ ունի,
որմէ 700,000 Հայ են , մնացեալն՝ Օսմանցի ,
Յոյն և Հրէայ : Օսմանեան Հայաստանի այս
մասին մէջ ըստ բաւականին ծաղկած է ար-
հեստ , վաճառականութիւն և հողագործու-
թիւն : Ունի առատ ցորեն , գինի , բամպակ ,
մետաքս , ափսոն , ընտիր ծխախոտ և զանազան
պտուղներ : Նշանաւոր են այս երկրի ձիւն , կով ,
ոչխարն և դոմէշ , կան նաեւ արծաթի , պղն-
ձի , երկաթի և աղի առատ հանքեր :

Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաքներն են՝
Սեբաստիա (Սվազ) , Ալիս գետի վրայ
հին և անուանի քաղաք է : Նշանաւոր են սո-
րա բերդն ու պարիսպը և սուրբ Նշան եկեղե-
ցին : Արհեստներէն յառաջացած են՝ կտաւա-
գործութիւն եւ երկրագործութիւն : Ունի
22,000 բնակիչ , որմէ երկու երրորդ մասը Հայ են :

Եւդոկիա կամ Թոկատ , Իրիս գետի վրայ
Փոքր Հայոց գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է :
Բնակչաց թիւն է 20,000 : Ծաղկած են սորա մէջ
վաճառականութիւն և արհեստ . անուանի են
այս քաղաքի պղնձի գործարաններ և պղնձե
բանուածներ :

Կեսադիա (Մաժակ), Արգէսո ընթան ստորոտ վաճառաչան քաղաք է, ունի կաւախ բազմաթիւ գործարաններ, բնակչաց թիւն է 30,000, որմէ 10,000 Հայ են:

Նիկոպոլիս (Շապին-Պարահիսար), վաճառաչան և բազմահայ քաղաք է, փոքր և ամուր բերդով:

Ակն, համանուն գետակի վրայ ամուր քաղաք է գեղեցիկ տեսարանով, ունի 10,000 բնակիչ, որոյ կէտը Հայ են Անի քաղաքէն եկած:

Արապիեր, Անտիտորոս լերան ստորտը արհեստներով ծաղկեալ քաղաք է. սորա շրջակայք լսիտ բարեքեր է և արծաթի հարուստ հանք ունի:

Մելիտինէ (Մալաթիա), սյողաբեր և արդիւնաւոր քաղաք է, մեծ քանակութեամբ կը մշակուի այս տեղը բամպակ և ափիոն:

Մնացեալ քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Ջիլէ, Նիկիտար, Տիվրիկ, Կիւրիւն, Տէրէնտէ, Գեսուն և Սամուսատ քաղաքները:

ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

2—Հայոց Միջագետքը այժմ երկու կուսակալութեանց սահմաններու մէջ ըստնուած է. արևմտեան մասը՝ Հալէպի կուսակալութեան,

իսկ արևելեանը՝ Տիգրանակերտի կուսակալութեան կը վերաբերին: Ունի 35,000 բնակիչ որմէ 7,000 Հայ են, մնացեալը Արաբ, Գիւրա և Գաղղէացի:

Հայոց Միջագետաց գլխաւոր քաղաքներն են՝ Եգեոսիա կամ Ուռհա, վաճառաչան և արհեստներով ծաղկեալ քաղաք է, ունի 40 000 բնակիչ որոյ մի մասը Հայ են:

Մէրսին, պարիսպներով շրջապատուած ամուր քաղաք է, գեղեցիկ շէնքերով և բնագարձակ հրապարակներով զարդարուած: Սորա շրջակայքը խաղողի ընափր այգիներ կան, բնակչաց թիւն է 20,000, որոյ կէտը Հայ են:

Մծբին, երբեմն թագաւորանիստ և անուանի քաղաք էր այժմ միայն 1,000 բնակիչ ունի:

Հայոց Միջագետաց մէջ նշանաւոր են նաև Սեւաւերակ, Պիլէճիկ և Ռաքքա քաղաքները:

ԿԻԼԻԿԻԱ

3—Կիլիկիա, կը բաղկանայ Պտանայի և մասամբ Հալէպի կուսակալութեան երկիրներէն: Ունի այժմ 500,000 բնակիչ որմէ 200,000 Հայ են, մնացեալը Օսմանցի, Յոյն և քիչ էլ թիւրքմէն որ աւազակութեան կը պարտալին:

Կիլիկիոյ մէջ Ատանայի կուսակալութեան վերաբերեալ քաղաքներէն նշանաւոր են՝

Ատանա, Սարոս գետին վրայ Կիլիկիոյ հարուստ և վաճառաշահ քաղաքն է. 30,000 բնակիչ ունի, որոյ մէկ երրորդ մասը Հայ են: Այս քաղաքը գեղեցիկ պարտէզներ և բարերեր հողեր ունի: Բերքերէն նշանաւոր են՝ բամպակ, բուրդ և սուսամ:

Տարսն, Կուզնոս գետի վրայ վաճառաշահ և գեղեցիկ քաղաք է, ունի 20,000 բնակիչ:

Մէրսին, Տարսնի նաւահանգիստն է:

Սիս, Ռուբինեանց տէրութեան մայրաքաղաքն էր, այժմ նախնի պայծառութենէն մերկացած բազմաթիւ աւերակներ ունի: Այստեղ է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան աթոռը:

Հալէպի կուսակալութեան կը վերաբերին Կիլիկիոյ հետևեալ քաղաքները՝

Մարաշ, վաճառաշահ և անուանի քաղաք է, ունի 20,000 բնակիչ, որոցմէ 11,000 Հայ են: Այս քաղաքի մէջ ըստ բաւականին յառաջացած են ոստայնանկութիւն և ներկարարութիւն:

Անթապ, վաճառաշահ և արհեստներով ծաղկեալ քաղաք է. ունի խիստ բարերեր հողեր, առատ բերք և 25,000 բնակիչ, որոցմէ 12,000 Հայ են:

ՕՍՄԱՆԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՀԻՎՍԻՍ

ՍԵՍԻ ՍՈՒԼ	Տրապիզոն	Քէյաղլու	Սաֆեօ
Ամասիա	Կիլիկիոյ Կիւսիւր	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Թուրք	Շապին գարահիսար	Հասան գալէ	Սաֆեօ
Սըլէզ	Բարեք	Կըզըրու	Սաֆեօ
Տիվրիկ	Երզնկա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Արճաղիեր	Երզնկա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Կուրն	Երզնկա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Տէրէնտէ	Սալաթիա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Սարաշ	Սալաթիա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Սիս	Սալաթիա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Ատանա	Սալաթիա	Քիւսիւր	Սաֆեօ
Անթապիա	Սալաթիա	Քիւսիւր	Սաֆեօ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ձեյթուն, լեռներու մէջ շինուած ամուր քաղաք է, սորա բնակիչները արհեստաւոր և բոլջ մարդիկ են ու զլիսաւորապէս երկաթագործութեան կը պարապին :

1—Փոքր Հայեր այժմ քանի՞ մասերու բաժնուած է և ո՞ր կոստակաւումեանց կը վերաբերի : Բնակչաց թիւ ո՞րչափ է, ո՞րչափ են Հայեր : Այս երկրի բերքեր որո՞նք են, է՞նչ կենդանիներ և հոտեր կան սորա մեջ :

Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաքներ որո՞նք են, ո՞րչափ բնակիչ ունին, ի՞նչոցանէ ո՞րչափ Հայ են և է՞նչ գերեւելէ կայ այս քաղաքաց վրայ :

2—Հայոց Միջագետք ո՞ր կոստակաւումեանց սահմաններու մէջ կ'ենայ, է՞նչ գլխաւոր քաղաքներ կան սորա մեջ : Ուրբհանուր բնակչաց թիւ ո՞րչափ է և ո՞րչափ Հայեր կան Հայաստանի այս մասի մեջ :

Հայոց Միջագետքաց գլխաւոր քաղաքներ որո՞նք են, է՞նչ գերեւելէ կայ այս քաղաքաց վրայ : Բնակչաց թիւ ո՞րչափ է, ո՞րչափ են Հայեր :

3—Կիլիկիա այժմ ո՞ր կոստակաւումեանց կը վերաբերի : Սորանայի կոստակաւումեանը կիլիկիոյ ո՞ր մասէ վրայ է և Հալեպին ո՞րը : Կիլիկիոյ բնակչաց թիւ ո՞րչափ է, ո՞րչափ են Հայեր, որք՞նչ է՞նչ քաղաքներ կան սորա մեջ :

Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներ որո՞նք են : ո՞րչափ բնիկն ունին : Սորանայի և Հալեպի կոստակաւումեան վերաբերող քաղաքներ որո՞նք են և է՞նչ գերեւելէ կայ նոցա վրայ :

Բ. ՌՌՍՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1—Ռուսի Հայաստանը կը պարունակէ Մեծ Հայոց Արցախ, Միւնիք, Ռուսի, Փայտակարան նահանգները, Գուգարք, Արարատ և վասպուրական նահանգներու մէկ մասը, որոնք հետեւեալ նահանգներու, նահանգներն էլ զաւառներու բաժնուած է :

- Ա. Թիֆլիսի նահանգ
- Բ. Գանձակի »
- Գ. Երևանի »
- Դ. Կարսի »
- Ե. Բազուայ »

Ռուսի Հայաստանի այս հինգ նահանգները կը պարունակեն 2,152,000 բնակիչ, որոցմէ 812,000 Հայ են, մնացեալը՝ Ռուս, վրայի, Չէքքէզ, Լէզկի, Թաթար և ուրիշ զանազան ցեղեր :

Ա. ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

2—Թիֆլիսի նահանգը կ'ինայ կուր գետից դէպի հարաւ՝ Արցախի արեւմտեան և Գուգարք նահանգի արեւելեան մասի վրայ : Այս նա-

հանգը բոտ մեծի մասին լեռնոտ է ծածկուած իստ առ իստ անտառներով սառն և հանքային ջրերով: Դաշտային տեղերն էլ բարեբեր հողեր և առատ բերք ունի. կան նաև արծաթի, պղնձի, և երկաթի հարուստ հանքեր:

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Ախլցխա, կուր գետին մօտ շինուած բերքաքաղաք է: Ունի 15,000 բնակիչ, որմէ 10,000 Հայ են. Արհեստներէն յառաջացած են ոսկերչութիւն և կաշեգործութիւն, նշանաւոր է մանաւանդ սորա ոսկեթել մանուածները: Այս քաղաքի շրջակայքը խիստ բոտբեր է և հանքային առատ ջրեր կան:

Ախլքալաք, վաճառաշահ քաղաք է, ունի 5,000 բնակիչ որոց մեծագոյն մասը Հայ են:

Բ. ԳՍ.ՆՁԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳ

3—Գանձակի նահանգը կ'ինայ Սիւնեաց, Ուտի նահանգներու և Արցախի արևելեան մասի վրայ: Այս երկրի արևմտեան մասը ծածկուած է խիստ բարձր լեռներով, մնացեալ տեղերը դաշտային է: Ունի բազմաթիւ գետեր, վտակներ, որք կը թափին կուր և Երասխ գետերու և Սևանայ լճի մէջ:

Գանձակի նահանգը հարուստ է բարեխառն և ջերմ կլիմայի տակ աճող բոյսերով և կենդանիներով: Մեծ քանակութեամբ կը մշակուի՝ ցորեն, գարի, խաղող և զանազան պտուղներ: Կան արծաթի, երկաթի, աղի և քարածուխի հարուստ հանքեր:

Այս նահանգի մէջն է Գարապաղը, որոց բնակիչները իսկզբանէ անտի անվեհեր ու քաջ մարդիկ եղած են: Սորա մէջ երբեմն նշանաւոր քաղաքներ ու վանքեր կային, այժմ մեծ մասամբ ուներակ և անյայտ կը մնան:

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Գանձակ, համանուն վտակի մօտ շինուած վաճառաշահ քաղաք է, ունի 10,000 բնակիչ, որոց կէսը Հայ են: Այս քաղաքի մէջ մետաքսի բաղմնաթիւ գործարաններ կան:

Շուշի, բերդաքաղաք է, ամուր պարիսպներով շրջապատուած, բնակչաց թիւն է 25,000: Նշանաւոր է այս քաղաքի Հոգեւոր դպրոցն և տպարանը:

Գ. ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ

4—Երևանի նահանգը կը տարածի Արարատի արևելեան և Սիւնեաց արևմտեան մասեր:

րու վրայ : Սորա մէջէն կ'անցնի Երասխ գետը . այստեղ է Մասիս , Հայաստանի ամենաբարձր լեռը , Փոքր Մասիս , Արագած և Գեղամայ լեռանց շղթաներ : Ունի ընտիր և բարեբեր դաշտեր , առատ բերք , գեղեցիկ և բազմատեսակ պտուղներ , առաւել վայրի և ընտանի անթիւ կենդանիք իւր բարձրաբերձ լեռանց , խորափոր ձորերու , անտառաց , ընդարձակ և բազմարօտ դաշտերու մէջ :

Այս նահանգը հարուստ է նաև պատմական հնութիւններով , յիշատակներով : Նշանաւոր էին սորա հոյակապ տաճարներ , վանքեր , գեղեցիկ և բազմամարդ քաղաքներ , որոցմէ շատերը այժմ կիսակործան կը մնան և շատերի հետքն անգամ չ'երևիր :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Երևան , Հրազդան գետի վրայ նշանաւոր և վաճառաշահ քաղաք է . ունի 14,000 բնակիչ որոյ կէսը Հայ են :

Այս քաղաքիս մօտ է Ս . Էջմիածնի վանքը , մեր Ազգի նուիրական ուխտատեղին , ուր կը նստի Հայոց ընդհանրական Կաթողիկոսը և Ս . Սինոդը վանական Հարց բազմաթիւ անդամներով : Այս վանուց մէջ կայ մեծ և հարուստ թանգարան , մատենադարան , տպարան և Գե-

որքեան ճեմարան 200 աշակերտներով : Նշանաւոր է Էջմիածնի անտառն և կոփածոյ քերտով շինուած լիճն :

Այս վանուց շուրջը կան՝ Հռիփսիմէի , Գայիանէի , և Շողակաթի վանքերը , վաղարշապատ , որ գիւղաքաղաք է և օրէցօր կը բազմանայ . նաև Դուին , Արտաշատ և Արմաւիր քաղաքի աւերակներն ,

Կիւմրի (Ալէքսանդրապոլ) , Ախուրեան գետի վրայ շինուած նշանաւոր քաղաք է , ունի 20,000 բնակիչ , որոյ մեծագոյն մասը Հայ են :

Նախիջևան , համանուն գետի վրայ շինուած վաճառաշահ քաղաք է . բնակչաց թիւն է 7,000 : Այս քաղաքին մօտ նշանաւոր աղահանք կայ :

Օրտուպատ , Երասխ գետի վրայ շինուած քաղաք է , զարդարուած գեղեցիկ այգիներով և պտուղներով , ունի 3,500 բնակիչ :

Ագուլիս , այս Աւանք երկու մաս կը բաժնուի՝ վերին և ներքին Ագուլիս , որ անուանի է բնակչաց ճարպիկ վաճառականութեամբ :

Գ . ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

5—Կարսի նահանգը կը տարածի՝ Տայք , Գուգարք նահանգներու և Արարատի արևմը-

տեան մասի վրայ : Այս նահանգը շրջապատուած է մեծ և բարձր լեռներով, սորա մէջն են՝ Վանանդայ, Շիրակայ, Շահեօլ և Սօղան լեռինք՝ գեղեցիկ ու ծաղկալից հովիտներով, առողջարար և քաղցր օդով ու մեծամեծ անտառներով : Գաշտերէն նշանաւոր են՝ Շիրակայ, Վանանդայ, Շարուբայ, Բասնու և Բագրևանդայ ընդարձակ և ամենաբերրի դաշտեր, որք կը ոռոգուին Երասխին օժանդակող այս երկրի յորդառատ գետերէն և վտակներէն : Հարուստ է նաև ընտանի և վայրի կենդանիներով և աղի առատ հանքերով :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Կարս, Ռահ գետի վրայ ամուր բերդաքաղաք է, ունի 20.000 բնակիչ որոյ կէսը Հայ են : Սորա մօտ է Անի քաղաքի աւերակները :

Կաղզուան, համանուն գաւառի քաղաքն է, այգիներով շրջապատուած, սորա մօտ աղի առատ հանք կայ :

Օլթի, ճորտի գետի մի վտակի վրայ շինուած գիւղաքաղաք է :

Արտահան, փոքրիկ բերդաքաղաք է, կուր գետի վրայ, ունի 800 տուն բնակիչ :

Նշանաւոր են նաև Արտանուշ և Արթվին գիւղաքաղաքներ :

Ե. ՌԱԳՈՒՅ ՆԱՀԱՆԳ

6—Բագուայ նահանգը Մեծ Հայոց Փոյտ տակարան նահանգի մէջն է : Սորա դիրքը դաշտային է, գեղեցիկ արօտներով ծածկուած : Այս նահանգի մէջէն կ'անցնի կուր գետ, որ գարնան ժամանակ մեծնալով դաշտերը կը սողողէ : Նշանաւոր են սորա նաւթի և աղի հանքերը :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

Բագու, կասպից ծովի եզերք նշանաւոր և վաճառաշահ քաղաք է, ունի նաւթի առատ հանք և 15,000 բնակիչ : Այս քաղաքին մօտ կրակապաշտ պարսիկներ կան :

Լէնքօրան, ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաք է :

1—Ուտսի Հայաստանը Մեծ Հայոց ո՞ր կողմը կ'իջնայ և ո՞ր նահանգներու մէջ : Ի՞նչ նշանաւոր լեռներ, գետեր ունի : Գլխաւոր քաղաքներ որո՞նք են և ո՞րչափ բնակիչ ինչ նոցա մէջ, ի՞նչ նոցանէ ո՞րչափ Հայ են :

2—Թէ՛ ի՞նչ են նահանգը Մեծ Հայոց ո՞ր նահանգներու մէջ կ'իջնայ : Ի՞նչ գետեր ունի : Գլխաւոր քաղաքներ որո՞նք են և ո՞րչափ բնակիչ ինչ նոցա մէջ :

ՅՏԿՍԱՎԳՅԱ

5—Գանձակի նահանգը Մեծ Հայոց ո՞ր կողմը կ'ինայ , ո՞ր նահանգներու մեջ : Ի՞նչ նշանաւոր լեռներ , գետեր տանի . Բաղադրերէն որո՞նք նշանաւոր են :

4—Երևանի նահանգը Անենեաց և Արարատի ո՞ր կողմը կ'ինայ : Նշանաւոր լեռներ , գետեր ու դաշտեր որո՞նք են , Այս նահանգը պարտական է՞նչ հնո-սիւններ ունի : Ելջիւ- ջին ո՞ր բաղադրի մաս կ'ինայ : Ի՞նչ գետերով և այս ցա- նաց ջրաց : Ելջիւսանի շրջապատի վանտեր և տերակոյ Բա- ղադրեր որո՞նք են : Արևի շրջանը Բաղադրեր կան այս նահանգի մեջ :

3—Կարսի նահանգը Մեծ Հայոց ո՞ր նահանգաց մեջ կ'ի- նայ . նշանաւոր լեռներ , գետեր , դաշտեր , գլխաւոր բաղադրեր որո՞նք են և ո՞րչափ բնակիչ ունին :

6—Բաքոնայ նահանգը Մեծ Հայոց ո՞ր կողմը կ'ինայ , ո՞ր նահանգի մեջ և ո՞ր ծովերէրէ : Այս նահանգը է՞նչ ճրէր և է՞նչ նշանաւոր բաղադրեր ու հանդէս տանի :

Գ . ՊԱՐՄԻՅ ՀՍՅԱՍՏԱՆ

1—Պարսից Հայաստանը կը պարունակէ՞ Վասպուրականի և Կորդուաց նահանգներու արեւելեան մասը և Պարսկահայք զաւառը , ուրոնք ի միտին կը կազմեն մի կուսակալութիւն որ Արարատականի կուսակալութիւն կ'անուանու-

ՈՐՈՒՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԻՒՄԻՍ

Ք	○ Սխլջիւս	● Քիթիլիս	Կ Ո Ւ Ր Գ Ե Տ	○ Ալեթու
Ս	○ Սխլքալար			○ Նուխ
Ս	○ Արտահան	○ Ջիլլա Օղլու	Ը	Ծառակի
Պ	○ Արթվին	Չ Ե Լ Ե Լ Է Յ	Գ	Պաքու .
Պ	○ Արամուշ	○ Վաւրի	Դ Ո Ւ Ր Գ Ե Տ	○ Լնքօրան
Փ	○ Քարս	○ Անի	Ս	○ Գանձակ
Ց	○ Օլթի	Էլջիւսանի	Դ	○ Լնքօրան
Տ	○ Նարբինան	○ Կարբուան	Դ	○ Գառնիս
		Մասիս Լեւ	Պ	○ Կառնիս
	Ծառիկ Լեւ	○ Նախիջվան	Ս	○ Տուշի
	Ե Ր Ա Ս Խ Գ Ե Տ	○ Նախիջվան	Գ	○ Կառնիս
		○ Ագուլիս	Պ	○ Տարիկ

ՔԼԳՎԳՅԱ

ՀԱՐԱՒ

նի : Բնակչաց թիւն է 500,000 , որմէ 75,000
Հայ են , մնացեալը՝ Պարսիկ , Ասորի , Գիւրա
և Հրէեայ :

2—Ատրպատականի նահանգը Մեծ Հայոց
արգաւանդ և ջրաւէտ երկիրներէն մէկն է :
Ունի մեծամեծ լեռներ , ընդարձակ և բարե-
բեր դաշտեր , այգիներ , ծառատան , մանա-
ւանդ հարաւ արևմտեան կողմի վրայ և Սալ-
մաստ դաւառի մէջ : Հարուստ է մանաւանդ
վայրի և ընտիր կենդանիներով , երկաթի և
տղի հանքերով :

Գլխաւոր քաղաքներն են՝

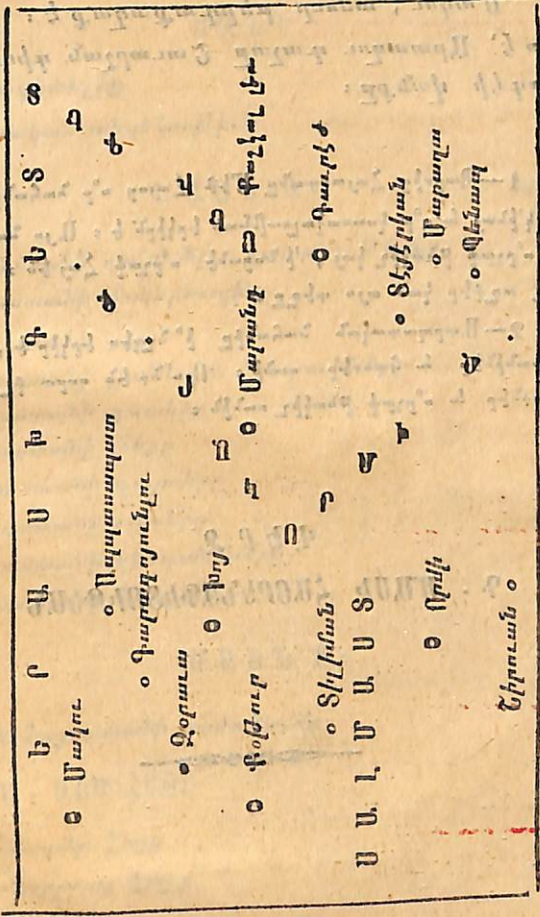
Խոյ , կարմիր գետի եզերքը վաճառաշահ
քաղաք է , մօտ 30,000 բնակիչ ունի : Այս քա-
ղաքին մերձ է Գօթուր (կոտորոյ բերդ) գիւ-
ղաքաղաքը :

Որմի , համանուն լճի եզերքը ընդարձակ
և այգիներով զարգարուած քաղաք է . ունի
20,000 բնակիչ :

Տիլիման , Սալմաստ դաւառի քաղաքն է ,
համանուն գետի վրայ շինուած :

Մարանդ , համանուն դաւառի գլխաւոր
քաղաքն է , ունի 10,000 բնակիչ :

ՊԱՐՍԻՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Հիւսիս

ՀԱՐԱ

Մակու, ամուր բերդաքաղաք է: Սորա մօտ է՝ Արտազու դաշտը Շաւարշան գիւղը և Թադէի վանքը:

1—Պարսից Հայաստանը Մեծ Հայոց ո՞ր նահանգներու մէջ կ'իկայ և ո՞ր կոստիլալոսեան երկիրն է: Այս նահանգի մէջ ո՞րչափ բնակիչ կայ, ի՞նչոցանէ ո՞րչափ Հայ են: Ուրիշ ի՞նչ աղօթեր կան այս որեւէ:

2—Սորդոստան նահանգը ի՞նչպէս երկիր է, ի՞նչ կենդանիներ և հատեր ունի: Որո՞նք են սորա գլխաւոր քաղաքներ և ո՞րչափ բնակիչ ունին:

Վ Ե Ր Ձ

Գ . ՄԱՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Յ Ա Ն Կ

Նախագիտելիք

Պատմական տեղեկութիւն

Մ Ա Ս Ն Ա .

Երես

Հայաստանի սահմանը, Տարածութիւնը	9
Հայաստանի մակերեսայթը	10
Հայաստանի օդը	11
Հայաստանի լեռներ և Հրաբուխները	13
Հայաստանի գետերը	15
Հայաստանի լճերը	18
Հայաստանի դաշտերը	20
Հայաստանի բոյսերը	21
Հայաստանի կենդանիները	24
Հայաստանի հանքերը	26

Մ Ա Ս Ն Բ .

Հին Հայաստանի բաժանումը	27

Ա . ՄԵԾ ՀԱՅՔ

1—Բարձր Հայք	28
2—Չորրորդ Հայք	33
3—Աղձնիք	36
4—Տուրուբերան	38
5—Մոկք	40

6—Կորճեայք	41
7—Պարսկահայք	43
8—Վասպուրական	44
9—Սիւնիք	50
10—Արցախ	52
11—Փայտակարան	55
12—Ուտի	54
15—Գուգարք	55
14—Տայք	58
15—Արարատ	59

Բ . ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՔ 64

Ս . Առաջին Հայք 65

Բ . Երկրորդ Հայք 65

Գ . Երրորդ Հայք 67

Գ . ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՅ 68

Դ . ԿԻԼԻԿԻԱ 70

Մ Ա Ս Ն Գ .

Հայաստանի արդի բաժանումը 75

Ա . ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԵՄ ՀԱՅՔ

Ա—Կարնոյ կուսակալութիւնը 76

Բ—Վանայ կուսակալութիւնը 79

Գ—Հէքարի կուսակալութիւնը 82

Դ—Բաղէշի կուսակալութիւնը 85

Ե—Տիգրանակերտի կուսակալութիւնը 85

Զ—Խարբերդի միւթէսէրիֆութիւնը 86

ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՔ 88

ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՅ 90

ԿԻԼԻԿԻԱ 91

Բ . ՈՒՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա—Թիֆլիսի նահանգ 95

Բ—Գանձակի նահանգ 96

Գ—Երեւանի նահանգ 97

Դ—Կարսի նահանգ 99

Ե—Բազուայ նահանգ 101

Գ . ՊԱՐՍԻՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 103

Ատրպատականի կուսակալութիւն

(110 + 84 + 74 = 268 հզ հ.)

Վրիպակք

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
11	5	ամենաբաձր	ամենաբարձր
14	8	կարսար	կարասար
52	4	գործարաններ	գործարաններ
56	8	Գերտունիչ	Գեղարտունիչ
68	16	Մխիթրին	Նխիթրին
83	11	Գ .	Դ .
87	6	ընտիր	ընտիր
89	3	Քոքր	Փոքր
90	23	բաժնուած	բաժնուած

2

ՀԱՅԿԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հայկազանյան Հայկազանյան

30k.

« Ազգային գրադարան

NL0248787

« Ազգային գրադարան

NL0248786

« Ազգային գրադարան

NL0248785

